

שיעור ראשון: עיבור שנים בחו"ל – פרשת חנניה בן אחי רבי יהושע

1. בבלי ברכות סג, א-ב – כשירד חנינא בן אחי רבי יהושע לגולה היה מעבר שנים וקובע חדשים בחוצה לארץ. שיגרו אחריו שני תלמידי חכמים: רבי יוסי בן כיפר ובן בנו של זכריה בן קבוטל. כיון שראה אותם אמר להם: למה באתם? אמרו לו: ללמוד תורה באנו. הכריז עליהם אנשים הללו גדולי הדור הם ואבותיהם שמשו בבית המקדש...התחיל הוא מטמא והם מטהרים, הוא אוסר והם מתירים. הכריז עליהם: אנשים הללו של שווא הם, של תוהו הם. אמרו לו: כבר בנית ואי אתה יכול לסתור, כבר גדרת ואי אתה יכול לפרוץ. אמר להם: מפני מה אני מטמא ואתם מטהרים, אני אוסר ואתם מתירים? אמרו לו: מפני שאתה מעבר שנים וקובע חדשים בחוצה לארץ. אמר להם: והלא עקיבא בן יוסף היה מעבר שנים וקובע חדשים בחוצה לארץ. אמרו לו: הנח רבי עקיבא שלא הניח כמותו בארץ ישראל. אמר להם: אף אני לא הנחתי כמותי בארץ ישראל. אמרו לו: גדיים שהנחת נעשו תיישים בעלי קרניים, והם שיגרוננו אצלך, וכן אמרו לנו: לכו ואמרו לו בשמנו אם שומע מוטב, ואם לאו יהא בנידוי. ואימרו לאחינו שבגולה אם שומעין מוטב, ואם לאו יעלו להר, אחיה יבנה מזבח, חנניה ינגן בכינור, ויכפרו כולם ויאמרו אין להם חלק באלהי ישראל (השוה יהושע כב).. מיד געו כל העם בבכיה ואמרו: חס ושלום, יש לנו חלק באלהי ישראל. וכל כך למה, משום שנאמר: "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים".

2. ירושלמי סנהדרין פ"א יט ע"א – חנניה בן אחי רבי יהושע עיבר בחוצה לארץ. שלח ליה רבי ג' איגרון גבי ר' יצחק ור' נתן. בחדא כתב "לקדושת חנניה", וחדא כתב "גדיים שהנחת נעשו תיישים", ובחדא כתב "אם אין את מקבל עליך צא לך למדבר האטד ותהי שוחט וניחונין זורק". קרא קדמייתא ואוקרון, תנייתא ואוקרון, תליתא – בעא מבסרתהון. אמרין ליה: לית את יכיל דכבר אוקרתנין. קם רבי יצחק וקרא באוריתא: "אלה מועדי חנניה בן אחי רבי יהושע". אמור: "אלה הם מועדי ה'!" אמר לון: גבן. קם רבי נתן ואשלים: "כי מבבל תצא תורה ודבר ה' מנהר פקוד". אמרין ליה: "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים!" אמר לון: גבן! אזל קבל עליהן קמי רבי יהודה בן בתירה לנציבין. אמר ליה: אחריהם אחריהם...קם ורכב סוסיא, הן דמטא מטא, והן דלא מטא נהגין בקילקול.

מקורות רקע לסיפור חנניה בן אחי רבי יהושע

1. משנה יבמות פט"ז מ"ז – אמר רבי עקיבא: כשירדתי לנהרדעא לעבר השנה, מצאתי נחמיה איש בית דלי, אמר לי: שמעתי שאין משיאין את האשה בארץ ישראל על פי עד אחד, אלא רבי יהודה בן בבא. ונומיתי לו: כן הדברים. אמר לי: אמור להם משמי: אתם יודעים שהמדינה משובשת בגיסות, מקובלני מרבן גמליאל הזקן, שמשיאין את האשה על פי עד אחד. וכשבאתי והרציתי הדברים לפני רבן גמליאל, שמח לדברי ואמר: מצאנו חבר לרבי יהודה בן בבא.
2. בבלי סנהדרין לב,ב - תנו רבנן: "צדק צדק תרדוף" - הלך אחר חכמים לשיבה. אחר רבי אליעזר ללוד, אחר רבן יוחנן בן זכאי לברור חיל, אחר רבי יהושע לפקיעין, אחר רבן גמליאל ליבנה, אחר רבי עקיבא לבני ברק, אחר רבי מתיא לרומי, אחר רבי חנניה בן תרדיון לסיכני, אחר רבי יוסי לציפורי, אחר רבי יהודה בן בתירה לנציבין, אחר רבי חנינא בן אחי רבי יהושע לגולה (כך בכ"מ ועוד), אחר רבי לבית שערים, אחר חכמים ללשכת הגזית.
3. ספרי דברים פ"ס' פ (פינקלשטיין עמ' 146) - "וירשת אותם וישבת" (דברים יט,א): מעשה ברבי יהודה בן בתירה ורבי מתיא בן חרש ורבי חנניה בן אחי רבי יהושע ורבי יונתן שהיו יוצאים חוצה לארץ והגיעו לפלטום, וזכרו את ארץ ישראל. זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם וקראו את המקרא הזה "וירשת אותם וישבתם בה ושמרתם לעשות את כל החוקים האלה", אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה. מעשב ברבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכים לנציבים אצל רבי יהודה בן בתירה ללמוד ממנו תורה, והגיעו לציידן. וזכרו את ארץ ישראל, זקפו עיניהם...חזרו ובאו להם לארץ ישראל.
4. קוהלת רבה פר' א, ח,ד – חנינא בן אחי רבי יהושע אזל להדה כפר נחום ועבדון ליה מינאי מלה, ועלון יתיב רכיב חמרא בשבתא. אזל לגבי יהושע חביביה, ויהב עלוי משח ואיתסי. אמר ליה: כיון דאיתער בך חמרא דהוא רשיעא לית את יכיל שרי בארעא דישראל. נחת ליה מן תמן לבבל ודמך תמן בשלמיה.

5. ירושלמי כתובות פ"ב ה"ו, כו ע"ג – מתני' האשה שאמרה נשביתי וטהורה אני נאמנת, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר...נשים נשבו לשם, אתא עובדא קומי אבא בר בא ולוי ושמואל, אמרו: מסרו להן עדים ניסקון לארעא דישראל. אמר ליה (=שמואל): ומה נעשה לימים הראשונים שנתייחדו? אמר ליה אבא בר בא: אילו הוינן בנתך כן הייתה אומר? ואשתבין בנתיה דשמואל, כשגגה שיוצא מלפני השליט. כד סלקון להכא...אמרין לשמעון בר בא: איטפל בקריבתך. נסב לקדמיתא ומיתת, לתניינא ומיתת. למה? בגין דשקרון? אלא מן חטאת דחנניה בן אחי רבי יהושע שעיבר את השנה בחוצה לארץ.

6. בבלי תענית י,א – בג' במרחשון שואלין את הגשמים, רבן גמליאל אומר בשבעה בו, ט"ו יום אחר החג כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת. גמרא: תניא: חנניה אומר ובגולה עד ששים בתקופה. אמר רב הונא בר חייא אמר שמואל: הלכה כחנניה.

7. בבלי חולין צה,ב - כולהו שני דרב הוה כתב ליה רבי יוחנן "לקדם רבנו שבבבל", כי נח נפשיה הוה כתב לשמואל "לקדם חבירינו שבבבל". אמר: לא ידע לי מידי דרביה אנא? כתב, שדר ליה עיבורא דשיתין שני. אמר: השתא חושבנא בעלמא ידע... (וראה גם: בבלי ברכות נח,ב – ואמר שמואל: נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא)

8. פרקי דרבי אליעזר, פרק ח - ...מכאן אמרו: אפילו צדיקים וחכמים בחוצה לארץ ורועה צאן ובקר בארץ, אין מעברין את השנה אלא על ידי רועה צאן ובקר; אפילו נביאים בחוצה לארץ והדיוטים בארץ ישראל - אין מעברין את השנה אלא ע"י הדיוטים בארץ.

שעור שני: הלל, בני בתירה וארבעה עשר שחל להיות בשבת

1. תוספתא פסחים ד, יג -

פעם אחת חל ארבעה עשר להיות בשבת, שאלו את הלל הזקן: פסח מהו שידחה את השבת

אמר להם: וכי פסח אחד יש לנו בשנה שדוחה את השבת, הרבה משלוש מאות פסחים יש לנו בשנה ודוחים את השבת

חברו עליו כל העזרה

אמר להם: תמיד קרבן ציבור...דבר אחר: נאמר תמיד...ועוד קל וחומר...

ועוד מקובלני מרבתי שפסח דוחה את השבת, ולא פסח ראשון...

אמרו לו: מה יהא על העם שלא הביאו סכינין ופסחים למקדש?

אמר להם: הניחו להם, רוח הקודש עליהם. אם אין נביאין הן בני נביאין הן

מה עשו ישראל באותה שעה?

מי שפסחו טלה טמנו בצמרו, גדי - קשרו בין קרניו

הביאו סכינין ופסחין למקדש, ושחטו את פסחיהן.

בו ביום מינו את הלל נשיא והיה מורה להם בהלכות פסח.

2. בבלי פסחים טו,א

הלכה זו נתעלמה מבני בתירה

פעם אחת חל י"ד להיות בשבת, שכחו ולא ידעו אם פסח דוחה את השבת אם לאו, אמרו: כלום יש אדם שיודע אם פסח דוחה את השבת אם לא?

אמרו להם: אדם אחד יש שעלה מבבל והלל הבבלי שמו

ששימש שני גדולי הדור שמעיה ואבטליון, ויודע אם פסח דוחה את השבת אם לאו

שלחו וקראו לו

אמרו לו: כלום אתה יודע אם פסח דוחה את השבת אם לאו?

אמר להן: וכי פסח אחד יש בשנה שדוחה את השבת

והלא הרבה ממאתים פסחים בשנה שדוחין את השבת.

אמרו לו: מנין לך?

אמר להם: נאמר...ועוד קל וחומר...

מיד הושיבוהו בראש ומינהו נשיא עליהם, והיה דורש כל היום בהלכות הפסח

התחיל מקנתרן בדברים

אמר להם: מי גרם לכם שאעלה מבבל ואהיה נשיא עליכם

עצלות שהיתה בכם

שלא שימשתם שני גדולי הדור שמעיה ואבטליון.

אמרו לו: רבינו, שכח ולא הביא סכין מערב שבת מהו?

אמר להן: הלכה זו שמעתי ושכחתי

אלא הניחו לישראל אם אינן נביאים הן בני נביאים הן

למחר מי שפסחו טלה תחבה בצמרו

מי שפסחו גדי תחבה בין קרניו

ראה מעשה ונזכר הלכה, אמר: כך מקובלני משמעיה ואבטליון.

על "בבליים" ותורתם

1. משנה מסכת יומא פרק ו משנה ד

וכבש עשו לו מפני הבבליים שהיו מתלשים בשערו ואומרים לו טול וצא טול וצא

2. בבלי יומא דף סו עמוד ב

אמר רבה בר בר חנה: לא בבליים היו אלא אלכסנדריים היו, ומתוך ששונאים את הבבליים היו קורין אותן על שמן. תניא, רבי יהודה אומר: לא בבליים היו אלא אלכסנדריים היו. אמר לו רבי יוסי: תנוח דעתך שהנחת את דעתי.

3. תוספתא יומא (כפורים) (ליברמן) פרק ג הלכה יג

כבש עושין לו מפני אלכסנדרין שהיו מתלשין בשערו ואומ' לו טול וצא טול וצא

4. משנה מנחות פרק יא משנה ז

חל להיות ערב שבת שעיר של יום הכפורים נאכל לערב. הבבליים אוכלין אותו כשהוא חי מפני שדעתן יפה:

5. בבלי מנחות קא

אמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן: לא בבליים הם אלא אלכסנדריים הם, ומתוך ששונאין את בבליים קורין אותם על שם בבליים. תניא נמי הכי, ר' יוסי אומר: לא בבליים הם אלא אלכסנדריים הם, ומתוך ששונאין את את בבליים קוראין אותן על שם בבליים. אמר לו ר' יהודה: תנוח דעתך שהנחת דעתי.

6. בבלי סוכה כא

דאמר ריש לקיש: הריני כפרת רבי חייא ובניו. שבתחלה כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה, חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה, חזרה ונשתכחה עלו רבי חייא ובניו ויסדה

7. שיר השירים רבה (וילנא) פרשה ח

רבי זעירא נפיק ליה לשוקא למיזבן מקומא, א"ל לדין דהוא תקיל תקיל יאות, ואמר ליה לית את אזיל לן מן הכא בבלייא די חרבון אבהתיה, בההיא ענתה אמר ר' זעירא לית אבהתי כאבהתהון דהדין, על לבית וועדא ושמע קליה דרבי שלא יתיב דריש אם חומה היא אילו עלו ישראל חומה מן הגולה לא חרב בית המקדש פעם שנייה, אמר יפה לימדני עם הארץ

8. בבלי פסחים לד, ב

כי סליק רבין אמרה לשמעתייה קמיה דרבי ירמיה, ואמר: בבלאי טפשאי, משום דיתבי בארעא דחשוכא אמריתון שמעתתא דמחשכא.

9. בבלי יומא ט, ב

ריש לקיש הוי סחי בירדנא, אתא רבה בר בר חנה יהב ליה ידא. אמר ליה: אלהא! סנינא לכו, דכתיב +שיר השירים ח+ אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז, אם עשיתם עצמכם כחומה ועליתם כולכם בימי עזרא - נמשלתם ככסף, שאין רקב שולט בו, עכשיו שעליתם כדלתות נמשלתם כארז שהרקב שולט בו.

3. ירושלמי פסחים פ"ו, לג ע"א

זו הלכה נעלמה מזקני בתירה

פעם אחת חל ארבעה עשר להיות בשבת

ולא היו יודעין אם פסח דוחה את השבת אם לאו

אמרו: יש כאן בבלי אחד והלל שמו, ששימש את שמעיה ואבטליון

יודע אם פסח דוחה את השבת אם לאו, איפשר שיש ממנו תוחלת.

שלחו וקראו לו, אמרו לו:

שמעת מימיך בשחל ארבעה עשר להיות בשבת, אם דוחה את השבת אם לאו?

אמר להם: וכי אין לנו פסח בלבד דוחה את השבת בכל שנה

והלא כמה פסחים ידחו את השבת בכל שנה... (כאן תוספת בארמית)

אמרו לו: כבר אמרנו שיש ממך תוחלת

התחיל דורש להן מהיקש ומקל וחומר ומגזרה שוה. מהיקש...מק"ו...מג"ש...

אמרו לו: כבר אמרנו אם יש תוחלת מבבלי

היקש שאמרת יש לו תשובה...ק"ו שאמרת...ג"ש שאמרת... (כאן תוספת אמוראים)

אף על פי שהיה יושב ודורש להן כל היום, לא קבלו ממנו

עד שאמר להן: יבוא עלי כך שמעתי משמעיה ואבטליון

כיון ששמעו ממנו כן עמדו ומינו אותו נשיא עליהן; כיון שמינו אותו נשיא עליהן

התחיל מקנתרן בדברים ואמר: מי גרם לכם לצרך לבבלי הזה

לא על שלא שמשתם לשני גדולי עולם לשמעיה ולאבטליון שהיו יושבין אצלכם

כיון שקנתרן בדברים נעלמה הלכה ממנו

אמרו לו: מה לעשות לעם ולא הביאו סכיניהם? אמר להן: הלכה זו שמעתי ושכחתי

אלא הניחו לישראל אם אינם נביאים בני נביאים הן

מיד כל מי שהיה פסחו טלה היה תוחבה בגיזתה, גדי - היה קושרה בין קרניו

נמצאו פסחיהן מביאין סכיניהן עמהן; כיון שראה את המעשה נזכר את ההלכה

אמר: כך שמעתי משמעיה ואבטליון

שיעור שלישי: חכמי בבל בארץ ישראל והפיכתה של בבל ל"ציון"

1. בבלי סוכה כ,א

דאמר ריש לקיש: הריני כפרת רבי חייא ובניו. שבתחלה כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה, חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה, חזרה ונשתכחה עלו רבי חייא ובניו ויסדוה

2. שיר השירים רבה (וילנא) פרשה ח

רבי זעירא נפיק ליה לשוקא למיזבן מקומא, א"ל לדין דהוא תקיל תקיל יאות, ואמר ליה לית את אזיל לן מן הכא בבלייא די חרבון אבהתיה, בהיא ענתה אמר ר' זעירא לית אבהתי כאבהתהון דהדין, על לבית וועדא ושמע קליה דרבי שילא יתיב דריש "אם חומה היא" - אילו עלו ישראל חומה מן הגולה לא חרב בית המקדש פעם שנייה, אמר (=רבי זעירא) יפה לימדני עם הארץ

(תרגום: רבי זעירא יצא לשוק לקנות סחורה. אמר לשוקל שקול היטיב! אמר לו (הסוחר): האם אינך הולך מכאן, בבלי, שאבותיך החריבו (את המקדש)! באותה שעה אמר רבי זעירא: האם אבותיי אינם אבותיו? נכנס לבית הועד ושמע קולו של רבי שילא יושב ודורש: "אם חומה היא"...)

3. בבלי כתובות קי,ב-קי,א רבי זירא הוה קמשתמיט מיניה דרב יהודה, דבעא למיסק לארץ ישראל; דאמר רב יהודה: כל העולה מבבל לארץ ישראל עובר בעשה, שנאמר (ירמיהו כז כב) בבבלה יובאו ושמה יהיו עד יום פקדי אותם נאם ה'

4. בבלי פסחים לד,ב - כי סליק רבין אמרה לשמעתי קמיה דרבי ירמיה, ואמר: בבלאי טפשאי, משום דיתבי בארעא דחשוכא אמריתון שמעתתא דמחשכא

תרגום: כאשר עלה רבין (לארץ ישראל) אמר שמועה לפני רבי ירמיה. אמר (רבי ירמיה): בבליים טפשים, מפני שיושבים בארץ חשוכה אומרים הלכות חשוכות.

5. בבלי כתובות עה,א - אמר רבא וחד מינן כי סליק להתם עדיף כתרי מינייהו דהא רבי ירמיה דכי הוה הכא לא הוה ידע מאי קאמרי רבנן כי סליק להתם קרי לן בבלאי טפשאי:

תרגום: אמר רבא: ואחד מאתנו שעולה לשם (=לא"י) עדיף משניים שלהם, שהרי רבי ירמיה, כאשר היה כאן (בבבל) לא הבין מה אמרו חכמים, וכאשר עלה לשם - קורא לנו בבליים טפשים!

6. ירושלמי תעניות פ"ד סח ע"א - ר' הוה ממני תרין מינויין, אין הוון כד"י היו מתקיימין ואין לא הוון מסתלקין. מדדמך פקיד לבריה אמר לא תעביד כן אלא מני כולהון כהדא ומני לרבי חמי בר חנינה בראשה. ולמה לא מניתיה הוא? ...אמר רבי לעזר בי רבי יוסה: על שהושיבו טעם ברבים. רבי הוה יתיב מתני' "וזכרו פליטיהם אותי והיו אל ההרים כיוני הגאיות כלם הומיות" (השוה יחזקאל ו, ט, ושם ז, טז). אמר ליה: הומות. אמר ליה הן קריתה? אמר ליה קדם רב המנונא דבבל. אמר ליה כד תיחות לתמן אמור ליה דמנייתך חכים, וידע דלא מיתמני ביומ"י

7. קטעי פרקוי בן באבוי (תרביץ ב, תרצ"א עמ' 396) - אף לימות המשיח אין רואין חבלו של משיח שכך כת' "הוי ציון המלטי יושבת בת בבל" (זכריה ב, יא) המלטי מאדום הרשעה ומג[לותה] ואין ציון אלא ישיבה שמצוינין בתורה ובמצות

8. בבלי ברכות ח, א - הכי אמר רב חסדא: אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב" (תהלים פז, ב) - אוהב ה' שערים המצויינים בהלכה יותר מבתי כנסיות ומבתי מדרשות.

9. בבלי כתובות קיא, א - אמר רב יהודה: כל הדר בבבל - כאילו דר בארץ ישראל, שנאמר (זכריה ב, יא) הוי ציון המלטי יושבת בת בבל.

10. בבלי כתובות קיא, א - אמר רב יהודה אמר שמואל: כשם שאסור לצאת מארץ ישראל לבבל, כך אסור לצאת מבבל לשאר ארצות. רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: אפילו מפומבדיתא לבי כובי. ההוא דנפק מפומבדיתא לבי כובי, שמתיה רב יוסף. ההוא דנפק מפומבדיתא לאסתוניה, שכיב, אמר אביי: אי בעי האי צורבא מרבנן הוה חיי. רבה ורב יוסף דאמר תרוייהו: כשרין שבבבל - א"י קולטתן, כשרין שבשאר ארצות - בבל קולטתן. למאי? אילימא ליוחסין, והאמר מר: כל הארצות עיסה לארץ ישראל, וארץ ישראל עיסה לבבל! אלא לענין קבורה.

11. אבות דרבי נתן נוסחא א פרק כו - כל הקבור בבבל כאלו קבור בארץ ישראל

12. בבלי גטין ו, א - אמר רב הונא: עשינו עצמנו בבבל כארץ ישראל לגטין מכי אתא רב לבבבל (השוה גם בבא קמא פ, א).

שיעור רביעי: עלילותיו של רב כהנא בארץ ישראל

1. בבלי בבא קמא קיז, א-ב - רב כהנא בבית מדרשו של רבי יוחנן

ההוא גברא דהוה בעי אחוויי אתיבנא דחבריה אתא לקמיה דרב א"ל לא תחוי ולא תחוי א"ל מחוינא ומחוינא יתיב רב כהנא קמיה דרב שמטיה לקועיה מיניה קרי רב עילוי "בניך עולפו שכבו בראש כל חוצות כתוא מכמר" (ישעיהו נא, כ), מה תוא זה כיון שנפל במכמר אין מרחמין עליו אף ממון של ישראל כיון שנפל ביד עובדי כוכבים אין מרחמין עליו א"ל רב (לרב) כהנא עד האידינא מלכותא דיונאי הואי דלא קפדי אשפיכות דמים האידינא מלכותא דפרסאי היא דקפדי אשפיכות דמים ואמרי מרדין מרדין קום סק לארעא דישראל וקביל עלך דלא תקשי לרבי יוחנן שבע שנין

אזל אשכחיה לריש לקיש דיתיב וקא מסיים מתיבתא דיומא לרבנן [ולא הוה ידע דריש לקיש הוא] אמר להו: ריש לקיש היכא? אמרו ליה אמאי אמר להו האי קושיא והאי קושיא והאי פירוקא והאי פירוקא אמרו ליה לריש לקיש אזל ריש לקיש א"ל לרבי יוחנן ארי עלה מבבל לעיין מר במתיבתא דלמחר. למחר אותבוה בדרא קמא קמיה דר' יוחנן אמר שמעתתא ולא אקשי שמעתתא ולא אקשי אנחתיה אחורי שבע דרי עד דאותביה בדרא בתרא. א"ל רבי יוחנן לר"ש בן לקיש ארי שאמרת נעשה שועל אמר יהא רעוא דהני שבע דרי להו חילוף שבע שנין דאמר לי רב. קם אכרעיה א"ל נהדר מר ברישא אמר שמעתתא ואקשי אוקמיה (בכ"י: אותביה) בדרא קמא אמר שמעתתא ואקשי ר' יוחנן הוה יתיב אשבע בסתרכי שלפי ליה חזא בסתרקא מתותיה אמר שמעתתא ואקשי ליה עד דשלפי ליה כולהו בסתרכי מתותיה עד דיתיב על ארעא. רבי יוחנן גברא סבא הוה ומסרחי גביניה אמר להו דלו לי עיני ואחזייה דלו ליה במכחלתא דכספא חזא דפרטיה שפוותיה סבר אחוך קמחייך ביה חלש דעתיה ונח נפשיה

למחר אמר להו רבי יוחנן לרבנן חזיתו לבבלאה היכי עביד אמרו ליה דרכיה הכי. על לגבי מערתא חזא דהוה הדרא ליה עכנא א"ל עכנא פתח פומיך ויכנס הרב אצל תלמיד ולא פתח. יכנס חבר אצל חבר ולא פתח. יכנס תלמיד אצל הרב פתח ליה בעא רחמי ואוקמיה א"ל אי הוה ידענא דדרכיה דמר הכי לא חלשא דעתי השתא ליתי מר בהדן (בכ"י: לבי מדרשא). א"ל אי מצית למיבעי רחמי דתו לא שכיבנא אזילנא ואי לא לא אזילנא הואיל וחליף שעתא חליף תייריה אוקמיה שייליה כל ספיקא דהוה ליה ופשטינהו ניהליה היינו דאמר ר' יוחנן דילכון אמרי דילהון היא :

תרגום: מעשה באדם שבקש להראות על תבן של חברו. בא לפני רב, אמר לו: לא תראה ולא תראה! אמר לו: אראה ואראה! היה יושב רב כהנא לפני רב, שמת צוארו (ממנו). קרא רב עליו: "בניך עולפו שכבו בראש כל חוצות כתוא מכמר" (ישעיהו נא, כ) – מה תוא זה כיון שנפל במכמר שוב אין מרחמין עליו, אף ממונן של ישראל כיון שנפל ביד אומות העולם אין מרחמין עליו. אמר לו רב לרב כהנא: עד עכשיו מלכות יוונים היתה, שאין מקפידים על שפיכות דמים, עכשיו מלכות פרסיים היא שמקפידים על שפיכות דמים, ואומרים "מרדין, מרדין"; קום עלה לארץ ישראל וקבל עליך שלא תקשה לרבי יוחנן שבע שנים.

הלך מצאו לריש לקיש שיושב ומסיים מתיבא של היום לחכמים] ולא היה יודע שריש לקיש הוא]. אמר להם: בן לקיש – היכן? אמרו לו: למה? אמר להם: זה קושי וזה קושי, זה פירוק וזה פירוק. אמרו לו לריש לקיש. הלך ריש לקיש אמר לו לרבי יוחנן: ארי עלה מבבל, תעיין ב"מתיבתא" של מחר. למחר הושיבוהו בשורה ראשונה (לפני רבי יוחנן), אמר שמועה ולא הקשה, שמועה ולא הקשה. הורידו אחורי שבע שורות עד שהושיבו בשורה אחרונה. אמר לו רבי יוחנן לריש לקיש: ארי שאמרת נעשה שועל. אמר (=רב כהנא) יהי רצון שאלו שבע שורות יהו חילוף שבע שנים שאמר לי רב. עמד על רגליו, אמר לו: יחזור מראש. אמר שמועה והקשה, הושיבו בשורה ראשונה, אמר שמועה והקשה. רבי יוחנן היה יושב על שבעה כרים, שלפו לו כר אחד מתחתיו. אמר שמועה והקשה לו, עד ששלפו לו כל הכרים מתחתיו, עד שישב על הארץ. רבי יוחנן אדם זקן היה וסרוחים גביניו. אמר להם: הדלו לי גביני ואראה. הדלו לו במכחול של כסף, ראהו ששפתיו סדוקות. חשב: משחק הוא בו. חלשה דעתו (=של רבי יוחנן) ויצאה נפשו (=של רב כהנא).

למחר אמר להם רבי יוחנן לחכמים: ראינתם את הבבלי כיצד עושה? אמרו לו: דרכו כך. נכנס אצל המערה, ראה שהיה נחש כרוך עליה (רש"י): נחש גדול עשה עצמו כגלגל ומקיף את פי המערה ונותן זנבו בתוך פיו ואין אדם יכול ליכנס). אמר לו: נחש, נחש, פתח פיך ויכנס הרב אצל תלמיד. ולא פתח. יכנס חבר אצל חבר – ולא פתח. יכנס התלמיד אצל הרב – פתח לו. בקש רחמים עליו והעמידו. אמר (לו): אילו ידעתי שדרכך כך לא חלשה דעתי. עכשיו בוא לבית המדרש (כך בכ"י). אמר לו: אם יכול אתה לבקש רחמים שלא אמות שוב, אלך. ואם לאו לא אלך, הואיל ועברה השעה עברה. עוררו, העמידו, שאלו (רבי יוחנן את רב כהנא) כל הספיקות שהיו לו ופשטם לו. וזהו שאומר רבי יוחנן: שלכם אומרים שלהם היא (רש"י): שלכם הייתי אומר תורה של בני ארץ ישראל היא; דילהון היא – של בני בבל).

2. ירושלמי ברכות פ"ב ה"ח, ה ע"ג - שובו של רב כהנא לבבל

כהנא הוה עולם סגין כד סליק להכא חמתיה חד בר פחין. אמר ליה: מה קלא בשמיא? א"ל גזר דיניה דההוא גברא מיחתם, וכן הוות ליה. חמתיה חד חרן, אמר ליה: מה קלא בשמיא? אמר ליה גזר דיניה דההוא גברא מיחתם, וכן הוות ליה. אמר (=רב כהנא): מה סליקית מזכי ואנא איחטי. מה סליקית למיקטלה בני ארעא דישראל? ניזול וניחות לי מן הן דסליקית. אתא לגבי ר' יוחנן א"ל בר נש דאימיה מבסרא ליה ואיתתיה דאבוהי מוקרא ליה להן ייזיל ליה? א"ל ייזיל להן דמוקרין ליה. נחת ליה כהנא מן הן דסלק. אתון אמרין ליה לר' יוחנן הא נחת כהנא לבבל. אמר מה הוה מיזל ליה דלא מיסב רשותא? אמרין ליה ההיא מילתא דאמר לך היא הוה נטילת רשות דידיה

תרגום: כהנא היה צעיר (או: בעל כוח; "גברתן") כאשר עלה לכאן (לא"י) ראה אתו בן בליעל ("פרחח"), אמר לו: מה הקול (שנשמע) בשמים? אמר לו: גזר דינך נחתם – וכך ארע לו. ראהואחד אחר, אמר לו: מה הקול (שנשמע) בשמים? אמר לו: גזר דינך נחתם – וכך ארע לו. אמר (=רב כהנא): עליתי (לא"י) כדי ללמוד תורה, ואני אחטא? האם עליתי כדי להרוג את בני ארץ ישראל? אלך וארד מהיכן שעליתי. בא אצל רבי יוחנן, אמר לו: אדם שאמו מביישת אותו ואשת אביו מכבדת אותו – לאן ילך? אמר לו: ילך למקום שמכבדים אותו. ירד כהנא מהיכן שעלה. באו ואמרו לרבי יוחנן: ירד כהנא לבבל. אמר (=רבי יוחנן) כלום הלך לו מבלי ליטול רשות? אמרו לו: הדבר שאמר לך – היא היתה נטילת רשות שלו.

העלאת מתים לקבורה בארץ – קווים לראשיתו של המנהג והתפתחותו

ישעיהו גפני

מן המפורסמות היא כי ההלכה היהודית התירה באופן יוצא מן הכלל העברת מת־ישראל לקבורה בארץ־ישראל, אף־על־פי שהעברת המת נאסרה בדרך־כלל: 'אין מוליכין מת מעיר שיש בה קברות לעיר (אחרת) אלא אם כן מחוצה לארץ לארץ'!¹

ודאי, ניתן לראות במעשי אבות האומה שמתו במצרים מקור למנהג זה, וכפי שציין הרמב"ם: 'גדולי החכמים היו מוליכים מתיהם לשם (= לארץ־ישראל), צא ולמד מיעקב אבינו ויוסף הצדיק'.² ואכן, עד סוף תקופת התלמוד הפך הדבר למקובל בכמה מקהילות ישראל, שמעלים מתים לקבורה בארץ. ממצאי הדורות האחרונים, החל מבית־הקברות היהודי העתיק ביפו ולאחר־מכן בניקרופוליס המרשים שבבית־שערים, משמשים עדות נאמנה לרצונם של בני־התפוצות להיקבר באדמת־ישראל. ואולם, דומה כי למנהג זה נוסף מטען אידיאי מסוים במשך הדורות, והוא אף עבר שלבים ניפרים עד שנתקבל על־ידי כל חכמי־ישראל. על־פי דברי חז"ל ניתן לשחזר כמה מן השלבים הללו של המנהג, שמתחילה עדיין מלווה היה התנגדות מסוימת, וחכמים אחדים אף דרשו אותו לגנאי. כך, למשל, מצינו במאמרים הדורשים בשבחה של הקבורה בארץ גם את הסיפור הבא:

רבי בר קוריאלי ור' לעזר הוון יתבין לעיין באוריתא בהדה אילסיס⁴ דטיברייה, ראו ארונות באים מחוץ לארץ. אמ' ליה ר' בר קוריא לר' לעזר אני קורא על אילו:⁵ בחייכם—ונחלתו

- 1 שולחן ערוך, יורה דעה, שסג, סעיף ב. בסעיף א, שם, הותרה העברה גם לאחר שנקבר 'כדי לקברו בארץ ישראל'. וראה: אור זרוע, חלק ב, הלכות אבילות, תיט, המבסס הלכה זו על הסוגיות שבבבלי כתובות ק"א ע"א.
- 2 הלכות מלכים, פ"ה ה"א.
- 3 בירושלמי, כלאים: בר קוריא; ובירושלמי כתובות: בר קוריא; בפסיקתא רבתי: ר' ברוקיא; בתנחומא שובש ל'מעשה ברבי ורבי אלעזר; ובתנחומא בוכר: ר' קצרא (וראה הערת בוכר, שם); בכל הנוסחים של הסיפור מופיע רבי אלעזר, ובפסיקתא אף: ר' אלוי(עזר בן פדת. בהערה זו ולהלן נרשמו רק כמה שינויי נוסח עיקריים.
- 4 בירושלמי, כלאים וכתובות: איסטרין, וזה כנראה מ'איסטדין', *στάδιον*. לעומת זאת בתנחומא: ב פ י ל י ש ח ר י ל טבריה (בתנחומא בוכר: בפולי של חרץ מטבריה). ש' ליברמן (תרביץ, ג [תרצ"ב], עמ' 208) מכריע כי אין כאן שינויי מעתיקים, 'אלא הכל מכוון למקום אחד' (או הקרובים זה לזה). ל' א י ל ס י ס' הוא מציע את המלה *δάλωσις*, מן *δάλω*, מקום תעשיית זכוכית. ראה דבריו, שם, הערה 7; וכן בספרו, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 292. על מקומו של האיצטדין בטבריה ראה: שובה, ספר יוחנן לוי, ירושלים תש"ט, עמ' 238 ואילך.
- 5 בירושלמי: 'מה הועילו אילו? אני קורא עליהם...'; בפסיקתא רבתי: 'מה הועילו אילו, בחייתן הניחו אותה, ובמיתתם באו להם'.

שמתם לתועבה' (ירמיה ב ז) ובמותיכם—'ותבאו ותטמאו את ארצ' (שם). אמ' לה לא, כיון שהן מגיעים לארץ ישראל הן נותנין עליהם גוש עפר⁶ ומכפר עליהם, ומה טע' 'וכפר אדמתו עמו' (דברים לב מג).⁷

על-פי הופעתו של רבי אלעזר בן פדת ניתן לקבוע סיפור זה למחצית השנייה של המאה הג', ומן המסופר יש להסיק כי באותה עת היתה העלאת מתים תופעה מקובלת, ולא מקרה יוצא דופן ('ראו ארונות באים מחוץ לארץ'). כמו כן נראה כי נתלוותה אז למנהג האמונה כי הקבורה בארץ מכפרת עוונות.

השאלה היא, אם לפנינו תופעה חדשה של המאה הג', או שבידינו ראיות להעלאת מתי-ישראל מן הניכר לקבורה בארץ עוד בדורות קודמים. ובצמוד לשאלה זו—ממתי דרשו חז"ל שבשכ הקבורה בארץ-ישראל, ואלו נימוקים הסמיכו לה.

אם נזדקק תחילה לממצא הארכיאולוגי, הרי נראה כי צדקו חוקרים שהבחינו הבחנה ברורה בין כמה סוגי מתים מחוץ-לארץ, שנקברו בארץ.⁸ הדוגמה של יעקב ויוסף לא היתה צריכה לשמש בהכרח תקדים לכל בני-התפוצה היהודית, כיוון שהמדובר באותם מקרים בבני ארץ-ישראל שביקשו להיקבר בנחלת-אבותם.⁹ דומה כי לקטיגוריה זו יש לצרף את מתתיה בן יהודה, שעצמותיו הועלו והוטמנו במערה אשר בגבעת-המבחר על-ידי אבה בר כהנא,¹⁰ ירושלמי שגלה לבבל וחזר אחר-כך ארצה. מעין זה מסופר על אריסטובולוס בן ינאי, אשר הורעל בידי תומכיו פומפיוס ומת באנטיוכיה. גופתו הוטמנה שם בדבש, וכעבור זמן הועלתה לארץ והוטמנה בקברות מלכי בית-חשמונאי.¹¹ אף בצוואתו של רבי מאיר, אשר נתפרשה בעיקרה על-ידי ג' אלון,¹² בא לידי ביטוי רצונו של תושב הארץ אשר מסיבות בלתי-ברורות יצא לאסיא (עציון-גבור) וביקש שארונו לא יוטמן בניכר.

דוגמה אחת ויחידה בידינו מימות בית שני על יהודים בני-התפוצות שנפטרו בחוץ-לארץ

6 באור זרוע, ב, תיט: 'זהו שנוהגים לתת עפר א"י בקבר מצאתי אני המחבר עיקרו בירושלמי פ"ט דמס' כלאים ובתנחומא פרשת ויחי יעקב... מיהו אין משם ראה שיועיל לקבר שבחז"ל. והשווה לדבריו: קופפר, תשובות ופסקים, ירושלים תשל"ג, סימן ע, עמ' 115 בשם רב שרירא גאון: 'ואית דאמרי אדרבה משם משמ(ע) להפך דדוקא ארונות שלהם—דתרתי הוי, דנקברו שם וגם שמו עפר בתוכם, אבל עפר לחודיה בקבר ואין הארון נקבר בארץ דילמ' לא מהני. וה"נ מסתברא דאי ס"ד מהני, אמאי מסקי ארוניהו לארץ יביאו עפר למקומם וישימו בקבריהם, ודילמא משום גילגול עצמות היו מעלים אותם לארץ, ורפיא בידי'.

7 בראשית רבה צו, על-פי כתב-יד ו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1240); ירושלמי, כלאים ט, לב ע"ג; ירושלמי, כתובות יב, לה ע"ב; פסיקתא רבתי א, מהדורת רמא"ש ג ע"ב; תנחומא, ויחי, אות ג; תנחומא בומר, ויחי, אות ו, עמ' 214-215.

8 ראה: ש' ספראי, 'בית שערים בספרות התלמודית', ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 211.

9 בראשית מז ל: 'ושכבתי עם אבותי ונשאני ממצרים וקברתני בקברתם'. וראה ירושלמי, מועד קטן ב, פא ע"ב: 'ערב הוא לאדם שהוא נינוח אצל אבותיו, ולפיכך הותר לפנות אדם מקברו ולקברו 'בתוך שלו'—אף שמעבירים אותו מקבר מכובד לבזוי. על חשיבות 'קברי אבות' בחקופת המקרא ראה הספרות אצל: E. Meyers, *Jewish Ossuaries—Reburial and Rebirth, Rome 1971, pp. 14-15*; וראה גם: ל"י רחמני, עתיקות, ד (תשכ"ד), עמ' 28.

10 או, כהצעת א"ש רוזנטל: אבה בן הכהן אלעזר; לדין מפורט בכתובת, ראה: א"ש רוזנטל, פרקים, ב, ירושלים תשכ"ט—תשל"ד, עמ' 335-373.

11 מלחמות היהודים, א 184; קדמוניות, יד 124.

12 ג' אלון, 'צוואתו של רבי מאיר', ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 131-134 (= מחקרים בתולדות ישראל, א, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 320-328).

ועצמותיהם הועלו לקבורה בארץ-ישראל: הלני המלכה ובנה איזוטס.¹³ ואולם גם מקרה זה מצטרף לאלה שמנינו, שכן הלני התגוררה בירושלים זמן רב, ואף הקימה, לדברי יוסף בן מתתיהו, שלוש פירמידות, ששימשו לה ולבנה כמאוזוליאום.

אשר לקברה של משפחת ניקנור מאלכסנדריה 'שעשה את הדלתות' ואשר נחשף בהר-הצופים, אין המדובר כאן באדם או באנשים שעצמותיהם הועלו מאלכסנדריה, אלא במי שהתגורר זמן מסוים בארץ, מת בה ונקבר בה.¹⁴ וכשם שבירושלים של ימי בית שני נתקיימו קהילות של בני-התפוצות השונות (ואף בתי-כנסת על שמן של קהילות אלה), כך יש לפרש כמה כתובות-קבר בטבריה מתקופת התלמוד. מוצאו של אדם כפי שנחרט על מצבתו מעידה רק על השתייכותו לקהילה מסוימת ומוצא משפחתי, אך אינה מלמדת בהכרח כי משם הובאו עצמותיו לקבורה בארץ.¹⁵

השאלה חוזרת אפוא: ממתי מעלים קהילות ישראל (או בודדים) את מתיהם לקבורה בארץ? דומה כי המקרה הראשון הידוע לנו אירע בימיו של רבי יהודה הנשיא, שעה שהעלו את ארונו של הונא ראש-הגולה מבבל. דבר זה מתגלה אגב שיחה בין הנשיא לירידו רבי חייא. כיוון שהכריז רבי כי מוכן היה למסור את כסאו למנהיגם של יהודי בבל, אמר לו רבי חייא: 'והרי הוא בא. נתכרכמו פניו של רבי. אמר ליה: ארונו בא'.¹⁶ כפי שהעירו חוקרים,¹⁷ סביר להניח כי ראש-הגולה הובא לבית-שערים, אך יחד עם זאת ראוי להזכיר כי לימי רבי מייחסים בעיקר את ראשית פריחתה של בית-שערים, על מבני-הציבור שלה והמאוזוליאום שמעל מערכת-קברים מספר 11. את מרבית מערכות-הקברים יש ליחס לתקופה שלאחר מותו של רבי ועד לימי מרד גאלוס (352 לספירה). מכאן שעדותה של בית-שערים על מנהג העלאת מתים מן הניכר יפה רק מן המאה הג' ואילך.

13 קדמוניות, כ 95; על קברי-המלכים ראה: מ' כהן, קברי המלכים, תל-אביב תש"ז.

14 ראה: י"ל סוקניק, 'עוללות לאפיגרפיה היהודית', ספר הזכרון לאשר גולאק ושמואל קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 134-137; שובה, ספר ירושלים, ירושלים תשט"ז, עמ' 367; נ' אביגד, ארץ-ישראל, ח (תשכ"ז), עמ' 119 ואילך.

15 ראה: ג' אלוך, מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל-אביב תשי"ג, עמ' 103, הערה 14; ש' ספראי, העליה לרגל בימי הבית השני, תל-אביב 1965, עמ' 16-17; שובה, לתולדות טבריה, ספר יוחנן לוי, ירושלים תש"ט, עמ' 210, 220; הני"ל, כל ארץ נפתלי (קובץ), ירושלים תשכ"ח, עמ' 182. 'יהא זה רחוק, אם כן, להביא מן המציאות של ימי הבית הוכחה למסקנתו של מאירס (לעיל, הערה 9), עמ' 72: Herodian: 'We have every reason to believe that from the period onward special merit was given final interment in Palestine, if not in Jerusalem itself' (וראה סיכום דבריו, שם, עמ' 79). דבריו מבוססים בעיקר על הכתובות שנמצאו בירושלים, אך כאמור כל אלה מוכיחות רק שבני תפוצות רבות הגיעו לארץ, דבר שידענו בלאו הכי. יתר-על-כן, לפחות חלק מן הנקברים היו גרים, כמו מרים מדילוס (פריי, CIJ, מס' 1390; סוקניק [לעיל, הערה 14], עמ' 133-134) ויהודה בן לאגאנינוס (פריי, שם, מס' 1385; ספר ירושלים, עמ' 366). וכבר ידענו שגרים השתדלו לעלות בחייהם לירושלים, ראה: ספראי, שם, עמ' 92-95; גם חלק מהנקברים התדמוריים עשויים להיות גרים, וראה קליין, ידיעות, ה (תרצ"ח), חוברת ד, עמ' 113.

אין גם כל ראיה לדברי J. Jotham-Rothchild, PEQ (1952), p. 25: 'But resurrection would take place in -J. Jerusalem, the only city whose soil was considered holy, as is still believed by the pious of all three world-religions; and for this reason the bodies of those who used to dwell in foreign lands were carried by camel, mule or donkey to Jerusalem, to be laid to rest in the family tomb. Jews living in distant countries were first buried at their place of residence until decomposition was complete. The bones were thereafter collected, shrouded and anointed and sent to Jerusalem in ossuaries or coffin' מסכים כנראה לגישה זו, ואף מציע שבית-שערים נעשתה חשובה כבית-קברות יהודי דווקא לאחר שירושלים הפכה לאיליה קפיטולינה (ראה ספרו [לעיל, הערה 9], עמ' 75). לעניין כולו ראה גם: H. Graetz, 'Die jüdische steinsarkophage in Palästina', MGWJ, XXX (1881), pp. 529-539 (esp. pp. 535ff.)

16 בראשית רבה לג ג, עמ' 306; ירושלמי, כלאים ט, לב ע"ב; ירושלמי, כתובות יב, לה ע"א.

17 ש' ספראי, ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 212; אביגד, בית-שערים, ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 193.

כתובת קבר
מבית-שערים

תרגום:

קבר זה מכיל את השריד
ההולך וכלה של
קארטריה האצילה
ושומר לנצח את זכרה
המהולל. זינוביה
הביאה אותה כאן
לקבורה וקיימה בזה
את מצוות אמה. לך,
המאושרת, פרי בטןך,
בתך החסודה – שהרי
היא עושה תמיד מעשים
מהוללים בקרב בני-
תמותה – הקימה יד
זאת כדי שגם אחרי
קץ החיים תזכו שתיכן
בעושר חדש בליימוט

ואמנם, לפני דורו של רבי קשה להצביע לא רק על מקרים של העלאת מתים לקבורה בארץ אלא גם על טיפוח מכון של מנהג זה אצל חכמים. שתי האמונות העיקריות שנקשרו עם מעלת הקבורה בארץ נמצאות לראשונה בפי אמוראים בני המאה הג': (א) שהיא מכפרת על עוונות; (ב) שמתו ארץ-ישראל יקומו (תחילה) לימות המשיח. אשר לדברי תנאים, הרי שבפיהם דרישה תקיפה הרבה יותר לשיבת ארץ-ישראל.¹⁸ חשיבות זו הובלטה במיוחד לאחר מרד בר-כוכבא, שעה שנשקפה סכנה חמורה להמשך קיומו של היישוב היהודי בארץ. מדור זה הגיעו עיקר הקריאות נגד ירידה, ואף דרשות בגנותם של מנהיגי-הדור הזונחים את הארץ בשעת מצוקה: 'אלימלך היה מגדולי הדור ומפרנסי ציבור ועל שיצא לחוצה לארץ מת הוא ובניו ברעב'.¹⁹ והנה, דווקא בין הלכות אלה העוסקות בשיבת ארץ-ישראל, מצאנו את אחת הדרשות היחידות שבפי תנאים בשבח הקבורה בארץ:

ישרה אדם בארץ ישראל ואפילו בעיר שרובה גוים ולא בחוצה לארץ ואפילו בעיר שכולה ישראל. מלמד ששיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל מצות שבתורה וכל הקבור בארץ ישראל כאילו קבור תחת המזבח.²⁰

18 ראה ההלכות בתוספתא, עבודה זרה ד (ה) ג-ו (צוקרמאנדל, עמ' 466); וראה: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, עמ' 67.

19 תוספתא, שם, ה"ד.

20 שם, ה"ג.

גם אילו קיבלנו הכרזה זו כחלק מקורי משורת ההלכות בתוספתא, הרי מתברר שאין הקבורה בארץ נתפסת כמעלה בפני עצמה, אלא כאחד הדברים שלו זוכים היושבים בה.²¹ ואולם נראה בעליל כי המשפט 'וכל הקבור בארץ ישראל כאילו קבור תחת המזבח', אינו קשור מעיקרו למשפט הקודם לו, אלא נוסף לכאן. 'שיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל מצות שבתורה' היא מסקנה של דרשת הכתובים, ועל כך תורה המלה 'מלמד'. ואכן, דרשה זו מצויה בספרי דברים (פיסקא פ; מהדורת פינקלשטיין, עמ' 146): 'וירשתם אותה וישבתם בה ושמרת לעשות את כל החקים האלה' (דברים יא לא) אמרו: 'שיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה'. צודק, אם כן, א"א אורבך²² המעיר כי המשפט על הקבורה 'אינו אלא תוספת, שמצאה תחליף לחיים בארץ ישראל', ובתלמוד בבלי אף הובא המאמר עצמו בשם האמורא רב ענן.²³ מאמר שני בספרות התנאים מרחיב במידה מסוימת את המשפט הקצר שבתוספתא, אך גם ממנו אין ללמוד על עידוד העלתם של עצמות מתים לקבורה בארץ:

הוא (= רבי עקיבא) היה אומר: כל הקבור בשאר ארצות כאלו קבור בבבל. כל הקבור בבבל כאלו קבור בארץ ישראל. כל הקבור בארץ ישראל כאלו קבור תחת המזבח. לפי שכל ארץ ישראל ראויה למזבח. וכל הקבור תחת המזבח כאלו קבור תחת כסא הכבוד שנאמר 'כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו' (ירמיה יז יב).²⁴

אם סופה של הדרשה משבחת את הקבורה בארץ-ישראל, הרי שראשיתה מבטלת ייחוד זה ('כל הקבור בבבל כאילו קבור בארץ ישראל'—גם הייחוס של דברים אלה לימי רבי עקיבא נראה קשה).

21 כך גם יוצא מן הצירוף שכמדרש תנאים, עמ' 58: 'מכן אמרו: ידור אדם בארץ ישראל בעיר שכולה גוים ואל ידור אדם בחוצה לארץ בעיר שכולה ישראל. הקבור בה כקבור בירושלם והקבור בירושלם כקבור תחת כסא הכבוד'. בהלכות מלכים, שם, מנסה הרמב"ם לקשר בין קבורה תחת המזבח לכפרה: 'וכן הקבור בה נחפז לו, וכאילו המקום שהוא בו מזבח כפרה, שנאמר וכפר אדמתו עמו'. על הביטויים 'כאילו קבור תחת המזבח' וכאילו קבור תחת כסא הכבוד' ראה: קראוס, קדמוניות התלמוד, א, חלק ראשון, עמ' 110; ליברמן, 'יוניית ויוונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 269–271; וכן דבריו בתוספת ראשונים, ב, עמ' 192; וראה גם: ספראי, ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 212; מ' בר, 'מאמר קדום בענין קידוש השם בימי אדרינוס', ציון, כח (תשכ"ז), עמ' 228 ואילך. צירוף מיוחד בין 'שיבת ארץ ישראל' ל'מיתתה בה נמצא במדרש משלי יז: 'אמר ר' לוי: כל הדר בארץ ישראל אפילו שעה אחת ומת בתוכה—מובטח לו שהוא בן העולם הבא, מאי טעמא: "וכפר אדמתו עמו"'. ואף בדברי האמורא עולא, שנפטר בהיותו בבבל, הד לעדיפות המיתתה בארץ-ישראל על הקבורה בה: 'לא דומה הפולטה בחיק אמו לפולטה בחיק נכריה' (ירושלמי, שם, ומקבילות). וכן בדברי רבי חמא בר חנינא (או רבי חנינא): 'המת שם ונקבר שם—שתי צרות בידו. המת שם ונקבר כאן—אחת בידו' (בראשית רבה צו על-פי כ"ו 1240; הדברים שם וירושלמי סתמיים, אך קשורים למחלוקת ר' חמא בר חנינא ור' חלב; בפסיקתא רבתי באים בשם רבי חמא בר חנינא, ובתנחומא ויחי-ר' חנינא).

22 חז"ל—פרקי אמונות דעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 607, הערה 85. על צירוף המקורות בברייתא זו, וכן בקטע שלהלן מאבות דרבי נתן, העיר גם בר במאמרו (לעיל, הערה 21).

23 כתובות קיא ע"א.

24 אבות דרבי נתן נוסח א פרק כו (מהדורת שטר, עמ' 82); במדרש הגדול לבראשית מז כט (מהדורת מרגליות, עמ' תתי) הובא המאמר בשם בן עזאי; לענין הקבורה בבבל השווה כתובות קיא ע"א; באבות דרבי נתן נוסח א פרק יב (עמ' 50): '... לא נשמתו של משה בלבד גנוזה תחת כסא הכבוד אלא כל נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד שנאמר "והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים" יכול אף על רשעים כן, ת"ל...'; ובשבת קנב ע"ב: 'חנינא רבי אליעזר אומר: נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד שנא' והיתה נפש אדוני...'. וראה: ליברמן, 'יוניית ויוונות (לעיל, הערה 21), עמ' 269, הערה 66, המבחין בין 'נשמה' הגנוזה תחת כסא הכבוד—לגוף הקבור תחת המזבח.

ואף זאת, גם כאן קודמת למאמר הקבורה דרשה בשבח הישיבה בארץ-ישראל: 'כך אמר דוד: כל המניח ארץ ישראל ויוצא חוץ לארץ מעלה עליו הכתוב כאלו עובד אליילים'.
קשה, אם כן, למצוא בדברי תנאים מאמרים המסוגלים להעניק מוטיבאציה מיוחדת ליהודים בתפוצות לרצות ולהעלות עצמותיהם לקבורה בארץ.²⁵ אף רבי מאיר, אשר ביקש כאמור למנוע הטמנת ארונו בחוץ-לארץ, דרש במיוחד בזכות הישיבה בארץ, ולדרשתו זו נקשר דווקא הפסוק שלאחר-מכן שימש יסוד לאמונה בסגולות הקבורה בארץ-ישראל:

'וכפר אדמתו עמו... היה רבי מאיר אומר: כל היושב בארץ ישראל ארץ ישראל מכפרת עליו שנאמר 'העם היושב בה נשוא עון' (ישעיה לג כד). עדין הדבר תלי בדלא תלי, אין אנו יודעים אם פורקים עוונותיהם עליה ואם נושאים עוונותיהם עליה. כשהוא אומר 'וכפר אדמתו עמו' הוי פורקים עוונותיהם עליה ואין נושאים עוונותיהם עליה. וכן היה רבי מאיר אומר: כל הדר בארץ ישראל וקורא קרית שמע שחרית וערבית ומדבר בלשון הקדש הרי הוא בן העולם הבא.²⁶

כאמור, מן המאה הג' ואילך מודגש בדברי חז"ל, כי לקבורת ארץ-ישראל—'דברים בגו'. בנוסחים מקבילים רבים²⁷ מצויות למעשה שתי מסורות המנמקות את מעלת הקבורה בארץ. לאחת, כי 'מתי ארץ ישראל חיים תחילה לימות המשיח'—נצטרף גם תיאור המחילות שדרכן יגיעו צדיקים שבחוץ-לארץ לארץ-ישראל כדי שלא יפסידו. לא מן הנמנע שהופעת נימוק זה קודמת במעט למסורת השנייה (קבורת ארץ-ישראל מכפרת עוונות). חכמים לא נזקקו לדרשנות מופלגת כדי להוציא תיאור זה מצירופם של שני פסוקים אסכטולוגיים: 'נתן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה' (ישעיה מב ה) ו'הנה אני פתח את קברותיכם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל... ונתתי רוחי בכם וחייתם' (יחזקאל לו יב-יד). התמונה שנתקבלה אף העניקה פירוש מיוחד לפסוקים בתהלים המדברים על 'ארצות החיים' (קטז ט) או 'ארץ החיים' (קמב ו): 'והלא אין ארץ החיים אלא צור וחברותיה,²⁸ תמן שובעה, תמן זולה, ואת אמ' חלקי בארץ החיים! אלא ארץ שמיתיה חיין תחילה לימות המשיח'.²⁹ דרשות אלה מיוחסות כמעט בכל הנוסחים שלהן לחכמי ארץ-ישראל מראשית תקופת האמוראים: רבי שמעון בן לקיש (בבראשית רבה), או רבי שמעון בן לקיש בשם בר קפרא (ירושלמי) או רבי אלעזר הקפר (פסיקתא רבתי); ואף עניין

25 אף לדרשה המיוחסת לרבי חנינא (נ"א רב הונא): 'כל הצדיקים שמתו בחוצה לארץ נפשותם נאספות לארץ שנאמר "והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים" (שמואל-א כה כט)' (פרקי דרבי אליעזר פרק לד) הרי שהמקבילות לדרשה זו בספרות התנאים (ספרי פנחס, קלט, עמ' 185; ספרי זוטא, 319, ועוד) אינן מזכירות כלל את ארץ-ישראל.
26 ספרי האזינו, פיסקא שלג (מהדרת פינקלשטיין, עמ' 383); לסופו של המאמר השווה ירושלמי, שבת א, ג ע"ג; ירושלמי, שקלים ג, מז ע"ג.

27 ראה הציונים לעיל, הערה 7. עליהם יש להוסיף: בבלי, כתובות קיא ע"א; בראשית רבה עד א (עמ' 857); תנחומא בובר, ויצא, סימן כג (עמ' 160); שמות רבה לב ב; מדרש משלי י; תרגום לשיר השירים ח ה; מדרש הגדול לבראשית מז כט (עמ' תתט); ילקוט, ויחי, קנז; ילקוט תהלים, תתפח (לתהלים קמב). מסכת שמחות אינו עניין לכאן (ולא כהערת מור, בית שערים, א, עמ' 101, הערה 139; וראה גם: מאירס [לעיל, הערה 9], עמ' 74) שכן הוא מתייחס לקבר—כנראה משפחתי—של רבן גמליאל בירושלים, ולא להעלאת מתים מן הניכר; ראה: ספראי, העליה לרגל (לעיל, הערה 15), עמ' 16-17; וכן רחמני בביקורת על ספרו של מאירס: *IEJ*, 23 (1973), pp. 123-124.

28 במקבילות בירושלמי: 'וקיסרין וחברותיה'; ובפסיקתא רבתי בלשון בוטה: 'וכי ארץ ישראל ארץ החיים היא, והלה בני אדם מתים בתוכה?! והלא חוצה לארץ היא ארץ החיים...'
29 בראשית רבה עד א (עמ' 857).

המחילות מופיע בבראשית רבה, בירושלמי ובפסיקתא כדברי רבי סימאי או כתשובה לשאלתו.³⁰ עניין הקבורה בארץ-ישראל כמכפרת עוונות נקשר בעיקר לשמותיהם של חכמים מן המחצית השנייה של המאה הג'. אמונה זו אינה נובעת בהכרח מפרשום של פסוקים. אדרבה, הפסוק 'העם היושב בה נשוא עון' (ישעיה לג כד) וכיוצא בו, מוביל למחשבה שהישיבה בה מכפרת, וכדרשת הספרי שהבאנו למעלה. על כל פנים, מספר חכמים (ודווקא ממוצא בבלי) נוספו לרבי אלעזר בן פדת (אף הוא עולה מבבל) וגם הם סוברים שהקבורה בארץ-ישראל לכשעצמה מכפרת עוונות:

כתיב: 'ואתה פשחור וכל יושבי ביתך תלכו בשכי ובבל תבא ושם תמות ושם תקבר' (ירמיה כ ו). ר' אבא בר זמינא אמר: ר' חלבו ור' חמא בר חנינא, חד אמר מת שם (= בחוץ-לארץ) ונקבר שם יש בידו שתי'. מת שם ונקבר כאן יש בידו אחת. וחרנה אמר: קבורה שבכאן מכפרת על מיתה שלהן.³¹

תופעת העלאתם של מתים לקבורה בארץ החלה אפוא בימי רבי, ובוודאי פתוחה הדרך להשערות המסוגלות לקשר בין אישיותו או תקופתו ובין התופעה עצמה. מה שברור הוא כי דווקא מכובדי בבל, ממשפחת ראש-הגולה, נזקקו למנהג זה.³² אף במקורות שזמנם מתקופת הגאונים נמסר

30 אבל בתחומא: 'רבי סימון'.

31 ירושלמי, כלאים ט, לב ע"ג, ומקבילות: יש להבחין כמוכח, בין עניין קבורת ארץ-ישראל ובין עצם הרעיון שהקבורה והייסורים שבעקבותיה מביאים לידי כפרה; ראה, למשל, סנהדרין מו ע"ב; מו ע"ב; ועוד. וראה דברי S. Lieberman, 'Some Aspects of After Life in Early Rabbinic Literature', Harry A. Wolfson Jubilee Volume, II, Jerusalem 1965, pp. 506 ff.

במדרש משלי י מובא עניין הכפרה של אדמת ישראל בדו-שיח המיוחס לרבי אליעזר ורבי יהושע (ובפרשה יו, שם, מיוחס לרבי נחמיה המאמר: 'ארץ ישראל היא מכפרת על עוונות מתייה'), ואולם טיבו של מדרש זה מחייב זהירות בקשר לאוטנטיות של שמות אלה (אם כי ראה לאחרונה: צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז, עמ' 218 ואילך). בנוסח המודפס אף עונה רבי אליעזר לרבי יהושע בלשון 'רבי, תאמר . . . ' (ואולם בקטע הגניזה שפרסם רבינוביץ, שם, עמ' 248, אין 'רבי', אבל בהמשך שם קורא רבי יהושע לרבי אליעזר: בני).

32 על העלאת ארונו של רב הונא—המקורב לבית ראש-הגולה—מספר התלמוד באריכות במועד קטן כה ע"א, ושם גם תיאור העלאת עצמותיהם של רבה בר הונא ורב המנונא. אשר לרב הונא, ראוי אמנם להעיר כי אין בטחון מוחלט כי אכן הכוונה בסיפור המקורי היתה לתלמידו של רב וראש-ישיבת סורא, אשר נפטר ב-297 לספירה (איגרת רב שרירא גאון, עמ' 85). בסיפור המקביל בירושלמי, כלאים ט, לב ע"ב, מדובר על 'רב הונא ריש גלוחא'—ואין זה אותו רב הונא ראש-הגולה הנזכר שם למעלה, שכן הלה הועלה לארץ-ישראל עוד בחייהם של רבי ורבי חייא, ואילו בסיפור השני הוטמן רב הונא בסמוך לרבי חייא. (בקהלת רבה ט י אף מבקש 'רב הונא ריש גלוחא'—'כד דמיכנא אעלוני גביה ר' חייא רבה). ולכאורה היה נראה לומר שממסורת אחת על הונא שהועלו עצמותיו לארץ-ישראל נצטרו שלושה סיפורים—אלא שאין בטחון בדבר. על-כל פנים, התוספות במקום, ד"ה ורבי חייא, כבר העירו על הסתירה שבין הבבלי והירושלמי. ואף זאת—נראה כי כבר קדמונים קשרו למסורת שבבבלי את עניין ראשות-הגולה—ראה דקדוקי סופרים, עמ' 84, אות ו, וכן איגרת רב שרירא גאון, עמ' 85, וליקוטיו, שם, עמ' xxi, ר"ח למקום, ועוד. ראה לענין זה: מ"א טנגבלט, פרקים חדשים לתולדות ארץ ישראל ובבל בתקופת התלמוד, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 321–319; J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, III, Leiden 1968, pp. 51–53; עמ' 96–97.

על כמה וכמה מראשי-הגולה בתקופה התלמודית שהועלו לארץ-ישראל כדי להיקבר בה.³³ נציין לבסוף כי בתקופת התלמוד אין מעלים מתים רק לבית-שערים. הצבענו בראשית דברינו על ארונות המובאים לטבריה כבר במאה השלישית,³⁴ ואילו מן המאה הרביעית תיאור יפה בידינו על השלבים בהעברת המת מבבל לטבריה, וההספדים הנאמרים בשתי הארצות:

כי שכיב איניש הכא (= בבבל), התם (= בארץ-ישראל) ספדי ליה הכי:
הוי³⁵ גדול הוא בששך ושם לו ברקת!
וכי מסקי ארונא להתם ספדי ליה הכי:
אוהבי שרידים יושבי רקת, צאו וקבלו הרוגי עומק.³⁶

33 ראה סדר עולם זוטא, מהדורת נויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 71, 75; בעמ' 71 שם: 'ושכיב חזקיה ונקבר בארץ ישראל כנגעת ארבאל אשר ליהושע בן נשרף הכהן במזרח העיר'—ציון זה מכוון למקום משמרת הכהונה של ישוע על-פי ברייתא של משמרות הכהונה; ראה: ספר הישוב, עמ' 162–163 והספרות שם: ארץ-ישראל, ז, עמ' 24 ואילך.

34 בכך נדחים דברי שובה, ספר יוחנן לוי (לעיל, הערה 4), המשער כי טבריה מילאה תפקיד של בית-קברות לאומי רק לאחר שבית-שערים יצאה מכלל שימוש בעקבות מרד גאלוס ב-352.

35 כך בנוסחאות בכתב-יד ובאגדות התלמוד (וראה דקדוקי סופרים), והוא לשון הספר.
36 מגילה ו א.

שיעור חמישי: בין בבל לארץ ישראל - תחרות או שוני?

א. מי עדיף: הנשיא בארץ ישראל או ראש הגולה בבבל?

1. בבלי הוריות יא,ב – בעא מיניה רבי מרבי חייא כגון אני מהו בשעיר?
אמר ליה: הרי צרתך בבבל: איתיביה: מלכי ישראל ומלכי בית דוד
אלו מביאים לעצמם ואלו מביאים לעצמם, אמר ליה: התם לא
כייפי אהדדי הכא אנן כייפינן להו לדידהו. רב ספרא מתני הכי:
בעא מיניה רבי מרבי חייא כגון אני מהו בשעיר א"ל התם "שבט"
הכא "מחוקק" ותניא: "לא יסור שבט מיהודה" (בראשית מט,י) - זה
ראש גולה שבבבל שרודה את ישראל במקל, "ומחוקק מבין רגליו" -
אלו בני בניו של הלל שמלמדים תורה לישראל ברבים.

תרגום: שאל רבי (=יהודה הנשיא) את רבי חייא: כגון אני מהו בשעיר? (היינו:
האם אני במעמד הנשיא שעליו נאמר: "אשר נשיא יחטא ועשה אחת מכל מצות ה'
אלוהיו אשר לא תעשנה והביא את קרבנו שעיר...") - ויקרא ד, כב-כג). אמר לו:
הרי צרתך בבבל. השיבו: מלכי ישראל ומלכי בית דוד אלו מביאים לעצמם ואלו
מביאים לעצמם. אמר לו: שם לא היו כפופים זה לזה, כאן – אנחנו (בארץ ישראל)
כפופים להם. רב ספרא שונה כך: שאל רבי את רבי חייא: כגון אני מהו בשעיר.
אמר לו: שם (בבבל) "שבט", וכאן "מחוקק", ותניא: "לא יסור שבט מיהודה" - זה
ראש גולה שבבבל שרודה את ישראל במקל, "ומחוקק מבין רגליו" - אלו בני בניו
של הלל שמלמדים תורה לישראל ברבים. ומחוקק מבין רגליו

2. ירושלמי כלאים פ"ט ה"ד, לב ע"ב – ר' הוה ענוון סגין, והוה אמר: כל מה דיימר
לי ברנשא אנא עביד, חוץ ממה שעשו זקני בתירה לזקני, דשרון גרמון
[מנשיאותיה] ומנוניה. אין סליק רב הונא ריש גלותא להכא אנא מותיב ליה לעיל
מיניי, דהוא מן יהודה ואנא מבנימין, דהוא מן דכריא ואנא מן נוקבתא. חד זמן עאל
ר' חייא רובא לגביה, אמר ליה: הא רב הונא לבר! נתכרכמו פניו שלרבי. אמר ליה:
ארונו בא. אמר ליה: פוק וחמי מאן בעי לך לבר. ונפק ולא אשכח בר נש וידע דהוא
כעיס עליו. עבד דלא עליל לגביה תלתין יומין.

תרגום: רבי (יהודה הנשיא) היה ענוותן גדול, והיה אומר: כל מה שיאמר לי אדם אני
אעשה, חוץ ממה שעשו זקני בתירה לזקני (=הלל), שהתירו עצמם מהנשיאות ומינו אותו.
אם יעלה הונא ראש הגולה לכאן אני מושיב אותו לפניי, שהוא מ(שבט) יהודה ואני
מבנימין, הוא מן הזכרים ואני מהנקבות. פעם אחת נכנס רבי חייא הגדול אצלו, אמר לו:
הרי רב הונא בחוץ! נתכרכמו פניו של רבי, אמר לו: ארונו בא. אמר לו (רבי לרבי חייא):
צא וראה מי מבקש אותך בחוץ. יצא ולא מצא אדם וידע שהוא (רבי) כועס עליו. לא נכנס
(ר' חייא) אצלו שלושים יום.

3. בבלי מועד קטן טז, א-ב – שוב פעם אחד גזר רבי שלא ישנו לתלמידים בשוק. מאי דרש? "חמוקי ירכיך כמו חלאים" (שיר השירים ז,ב) – מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר. יצא רבי חייא ושנה לשני בני אחיו בשוק, לרב ולרבה בר בר חנה. שמע רבי איקפד. אתא רבי חייא לאיתחזוי ליה (לרבי), אמר ליה: עיאי! מי קורא לך בחוץ? ידע דנקט מלתא בדעתיה, נהג נזיפותא בנפשיה תלתין יומין. ..לסוף אתא אמר ליה: ...מאי טעמא עבד מר הכי? אמר ליה: דכתיב: "חכמת בחוץ תרונה [ברחובות תיתן קולה] (משלי א, כ). אמר ליה: אם קרית לא שנית ואם שילשת, ואם שילשת לא פירשו לך. "חכמות בחוץ תרונה" – כדרבא, דאמר רבא: כל העוסק בתורה מבפנים תורתו מכרזת עליו מבחוץ. והא כתיב "לא מראש בסתר דברתי" (ישעיה מח,טז)?! ההוא – ביומי דכלה.

ב. שאלת הנפוטיזם - בין בבל לארץ ישראל

4. ספרי דברים קסב (מהד' פינקלשטיין עמ' 212-213) - "למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו" (דברים יז,כ) - שאם מת, בנו עומד תחתיו, ואין לי אלא זה בלבד, מנין לכל פרנסי ישראל שבניהם עומדים תחתיהם, ת"ל "הוא ובניו בקרב ישראל", כל שהוא בקרב ישראל בנו עומד תחתיו.

5. גטין נט,ב-ס,א - שלחו ליה בני גלילא לרבי חלבו אחריהן (כלומר אחרי כהן ולוי) מי קוראין? לא הוה בידיה. אתא ושייליה לרבי יצחק נפחא, אמר ליה: אחריהן קוראין ת"ח הממונין פרנסים על הצבור ואחריהן ת"ח הראויין למנותם פרנסים על הצבור ואחריהן בני ת"ח שאבותיהן ממונים פרנסים על הצבור ואחריהן ראשי כנסיות וכל אדם.

6. ספרי דברים פיס' מח (פינקלשטיין עמ' 112) - שמא תאמר: ישנו בני הזקנים, ישנו בני הגדולים, ישנו בני הנביאים - תלמוד לומר: "כי אם שמור תשמרון את כל המצוה הזאת" - מגיד הכתוב שהכל שוים בתורה. וכן הוא אומר "תורה צוה לנו משה מורשה קהילת יעקב" - "כהנים, לויים, וישראלים", אין כתיב כאן, אלא "קהלת יעקב", וכן הוא אומר: "זתם נצבים היום כלכם לפני ה' אלהיכם" ראשיכם שבטיכם וזקניכם ושוטריכם, כל איש ישראל".

7. מדרש תנאים, דברים, עמ' 212-213 - "מורשה" - ולא ירושה, שלא יאמר בן עם הארץ הואיל ואין אבי תלמיד חכמים מה אני מועיל אם אלמד תורה, אלא "יזל מים מדליו" (במדבר כד,ז) - מן הדלים שבו.

(לענין זה ראה: ג' אלון, "בניהם של חכמים", בתוך: מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל-אביב תשי"ח, עמ' 58-73; וראה דבריו שם, עמ' 62, הסבור כי מקורות כאלה, לשונם "מוכחת עליהן שנתכוונו להתריס כנגד מציאות של ממש, שפשטה בשיעור ניכר").

8. נדרים פא,א - ומפני מה אין מצויין ת"ח לצאת ת"ח מבניהן? אמר רב יוסף: שלא יאמרו תורה ירושה היא להם. רב ששת בריה דרב אידי אומר: כדי שלא יתגדרו על הצבור. מר זוטרא אומר: מפני שהן מתגברין על הצבור. רב אשי אומר: משום דקרו לאינשי חמרי. רבינא אומר שאין מברכין בתורה תחלה

9. בבלי ברכות כז, ב - מאן נוקים ליה... אלא נוקמיה לר' אלעזר בן עזריה דהוא חכם והוא עשיר והוא עשירי לעזרא; הוא חכם - דאי מקשי ליה מפרק ליה; והוא עשיר - דאי אית ליה לפלוחי לבי קיסר אף הוא אזל ופלה; והוא עשירי לעזרא - דאית ליה זכות אבות ולא מצי עניש ליה.

תרגום: את מי נעמיד (במקום רבן גמליאל שהודח)?...נעמיד את רבי אלעזר בן עזריה שהוא חכם והוא עשיר והוא עשירי לעזרא. הוא חכם - שאם ישאלו אותו הוא עונה; והוא עשיר - שאם יצטרך לעבוד (להשתדל) (בהוצאת כספים) אצל הקיסר - יוכל גם ללכת ו"לעבוד"; והוא עשירי לעזרא - שלא ניתן יהיה להעניש אותו .

10. ירושלמי ברכות פ"ד ז ע"ד - והיה רבי עקיבא יושב ומצטער ואמר: לא שהוא בן תורה יותר ממני אלא שהוא בן גדולים יותר ממני; אשרי אדם שזכו לו אבותיו, אשר אדם שיש לו יתד במי להתלות בה. וכי מה היתה יתידתו של ר"א בן עזריה? שהיה דור עשירי לעזרא.

'כך היה וכך יהיה' – יהודי ארץ-ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד*

שאל ליברמן

תקופת המשנה והתלמוד היא התקופה החשובה ביותר בתולדות עמנו אחרי תקופת התנ"ך. בה נתעצבה דמותה של היהדות כמות שהיא עכשיו. בתקופה זו באנו לידי מגע ומשא ישיר עם השכנים שלנו, הכרנו אותם ואת ספרותם. עצם האיסור, שתזרו עליו חכמים ז"ל, ללמד את בניהם יונית, מראה עד כמה היה הדבר נפוץ בישראל. היהודים לימדו יונית, ואם לא לימדו את בניהם, למדו בעצמם, לימדו את הבנות ולמדו להכיר את שכניהם הן במערב והן במזרח.

לא מצאתי בכל הספרות התלמודית דברים שנאמרו נגד הגויים שאין אני יודע מתוך ספרות הגויים עצמם! הספרות התלמודית לא הגזימה בדבר; חוץ מאשר במקומות שבהם אינה קיימת אלא מליצה – כשם שהיהודים מדברים נגד עצמם.

הידיעות שלנו על הארץ והגולה ועל היחסים ביניהן באו לנו מתוך דברים שבכתב – מתוך ספרות התנאים והאמוראים ובמקצת מן המקצת גם מתוך ספרים חיצוניים. מרביתה של האינפורמציה הגיעה אלינו מבתי-המדרשות באמצעות קולמוסם של הסופרים.

לא ראינו את פניהם של המורים והדורשים בשעה שנשאו את דבריהם. לא ראינו אם ברצינות או בכובד-ראש אמרו מה שאמרו; או שמא סיפרו דברים בקריצת עין וכחיוך; אם לפנינו אמרה שנונה שחבל להשמיט אותה וקשה להבליג עליה, או דברים כבדי-משקל שיצאו מן הלב; אם לפנינו מטבע שהשתחך מרוב שימוש, או אמרה מקורית. יתר על כן, גם לא ידועה לנו כלל תגובת השומעים ותגובת הרחוב לדברים.

לפיכך, נתתי את דעתי שלא להשגיח בדברי המלומדים ולהתהלך ולסייר בעצמי, בדרכים וברחובות בארץ, במבואות ובסמטאות סורא, פומבדיתא ונהרדעא שבבבל, להסתכל ולהאזין לקול הרחוב. וכך נדדתי ממקום למקום לאורכן של מאות שנים.

לצערי, היו הרחובות ריקים כמעט לגמרי. רק מזמן לזמן נראו בהם הולכים ושבים. לעומת זאת, היו בתי-המדרש מלאים. לשם באו בני-אדם פשוטים לשמוע ולשאל שאלות. שם נמסרו עובדות מן המציאות של יום-יום, בפרטי פרטיהן, כשחותם המציאות טבוע עליהן, עד שאין לפקפק כלל באמיתות הדברים ובעיקרם. התנכרתי לשכחים ולשירי הלל, להמנונים ולכתרים שקשרו לארץ-ישראל והתעלמתי מן ההאשמות והגינויים נגד הגולה. נתתי לבי למעשים ולעובדות גרידא, וכך

* המאמר הינו הרחבה של דברים שנאמרו בערב עיון שנערך לזכרו של רס"ן משה (מוש) חביב ז"ל אשר נפל במלחמת-ששת-הימים. הנוסח הראשון נתפרסם בשיבושים, בהשמטות של מלים ושל חצאי שורות וכלי הערות, בתוך: מוש, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1971.
1 עיין בהערותי למדרש ויקרא רבה, הוצאת ר"מ מרגליות, עמ' תעזו, ד"ה עמ' תקלט.

נתגלתה לפני תמונה שלימה: מחלוקות בין שמרנים וריפורמים, בעיות של בנינים מנישואי תערובת, שאלות של יחסים בין רבנים וקהל עם-הארץ, בין הארץ והגולה, בין הקהילות השונות, בין בארץ ובין בחוץ-לארץ, תגובות לעולים החדשים. שבת וראיתי שאין כל חדש תחת השמש, כך היה וכך יהיה.

אולם, אף כי מנהגי ישראל לא נשתנו כמשך הדורות והבעיות והשאלות לא נפתרו, התקיים עם ישראל ויתקיים לעד. מכל מקום, כשנסקור את המצב נראה שהקדמונים נהגו פעמים רבות בתבונה ממנה יכולים אנו ללמוד.

המשנה² מספרת על מקרים שאירעו בסוף ימי בית שני בשעה שהיו צריכים לשלוח את השעיר המשתלח למדבר. עשו לו כבש מפני הבבליים שהיו מתלשים בשערו ואומרים לו: 'טול וצא, טול וצא'. לבבליים לא היתה סבלנות, היו מתלשים בשערו ואומרים לו: 'מהר, טול וצא'. כמשנת מנחות³ אומרים: אם חל יום-הכיפורים להיות בערב שבת, השעיר של יום-הכיפורים נאכל לערב, והבבליים אוכלים אותו כשהוא חי — מפני שדעתם יפה, ופירושו — דעתם חזקה, שאינה בוחלת בשום דבר.

הירושלמי⁴ מנסח: 'שדעתם מקולקלת', והיא גרסה משובשת.⁵ על הדברים האלה אמר ר' יוסי בבבלי: 'לא בבליים היו אלא אלכסנדריים היו. מתוך ששונאים את הבבליים, קוראים אותם על שמם'.

זו הידיעה הראשונה בתלמוד על כך ששונאים את הבבליים.⁷ ובאמת, ביחס לשעיר המשתלח שונים בתוספתא: 'כבש עושים לו מפני שהאלכסנדריים מתלשים בשערו ואומרים לו: טול וצא'. ובירושלמי אמרו: 'אלכסנדריים היו אומרים: עד מתי אתם תולים את הקלקלה בנו'. בבבלי אמרו: 'אלכסנדריים שייחסו לבבליים את מידותיהם של האלכסנדריים מפני ששונאים את הבבליים'.

על שתי הקהילות הגדולות ביותר בגולה סיפרו שלא התנהגו בצורה מהוגנת בבית-המקדש, ביום-הכיפורים ובמוצאי יום-הכיפורים, ושתייהן נפגעו מאוד. מתוך ספרות היוונים אנו למדים על אנשי אלכסנדריה, שהיו מפורסמים בעולם העתיק כשחצנים, גסי-רוח, יהירים, קולניים, רגשיים, מחוסרי-סבלנות וקצרי-רוח.

מסתבר שאף היהודים באלכסנדריה הושפעו מן הסכיכה ונדבקו בהם מן המידות המגונות הללו. מתוך מכתבו המפורסם של קלאודיוס⁸ אנו למדים שהיהודים שאפו להיכנס לתוך הגימנסיונים והמועדונים שהיו מוגבלים לאנשים מתרבות יוון בלבד, והיו נדחקים למקומות שלא רצו בהם וביזו אותם.

2 יומא ו ד.

3 מנחות יא ז.

4 ירושלמי, פאה ח ה, כא רע"א.

5 והנכון הוא בירושלמי, עירובין ג א, כ ע"ד. ועיין בירושלמי כפשוטו, שם, עמ' 258 ואילך.

6 בבלי, יומא סו ע"ב; מנחות ק"א. ובתוספתא, יומא ו (כחביד ערפורט פ"ד) יג: כבש עושין לו מפני אלכסנדריים.

7 על יחס של ביטול הבבליים, עיין: ירושלמי, פסחים רפ"ו.

8 עיין מה שכתבתי: *Proceedings of the Rabbinical Assembly of America*, XII, 1948, p. 278. ועיין שם עמ' 276.

שמה תאמר שבני־אדם אלה לא באו לארץ ותושבי הארץ לא הכירום, הרי יש לנו הערה שנאמרה בדרך אגב וכלאחר יד, המוכיחה שהכירו אותם יפה. וכך אמרו⁹ חבריו על רבי יוחנן הסנדלר: 'אלכסנדר ל'אמיתו הוא'. כלומר, אלכסנדר הוא לכל דקדוקיו. משום מה אמרו עליו כך? – משום שהשיב לרבי מאיר: 'אני שמשתי את רבי עקיבא בעמידה יותר משאתה שמשתי אותו בישיבה'. האמת היא שגם האחרים אמרו כך שעה שחלקו על חבריהם וטענו שהם מכירים יותר את דעת רבם. אבל במקרה שלפנינו רבי יוחנן הסנדלר לא חלק על רבי מאיר אלא הסכים לו. כוונת דבריו היתה: אמנם צדקת, אבל כיצד אתה מעז לדבר בפני על רבי עקיבא? הרי אני שימשתי... וגו'. רק האלכסנדרים השחצנים היו מסוגלים להקפיד כך, והנה זו ההערה הכללית היחידה שמספרת בגנותם של האלכסנדרים. השנאה היתה מרוכזת נגד הבבליים. כמו שנאמר בזמן התנאים בפירוש: 'מפני ששונאים את הבבליים'. לא היתה כאן עלילת שווא.

ריש לקיש, חכם גדול בארץ־ישראל, במאה השלישית, אמר בפירוש לבבליים שבארץ־ישראל:¹⁰ 'אני שונא אתכם', ונתן טעם לדבריו. חכם אחד שקדם לו כרך את הבבליים עם הדרומיים שבארץ־ישראל ואמר עליהם שהם מעוטי תורה וגס־רוח.¹¹

אין אנו מעוניינים בטעם אלא רק בעובדות. הסיבה לשנאה אינה טעונה הסבר מיוחד, אפשר להדביק לשנאה זקן ופיאות ולעטוף אותה בטלית ותפילין, ואפשר להלביש אותה באיצטלה אקדמית של ליבראליות וחופש המעשה. אבל העובדות אינן משתנות על־ידי כך, גינו את האלכסנדרים ושנאו את הבבליים.

ואכן, בגלויות אלה היה היישוב היהודי הגדול ביותר, ולא עוד אלא שהיו קרובים לארץ והכירו אותם יפה. אבל בזה דווקא מתגלה הטבע האנושי. העמים הקדמוניים, וכעיקר היוונים, הלבישו צורה אידיאלית את היושבים בקצה התבל – באפריקה הצפונית, בחבש, מאחורי הרי־חושך. שם הצדק, שם היושר. אף חז"ל החזיקו בדעה זו, וסיפרו על אלכסנדר מוקדון שהלך לאחורי הרי־החושך למדינה ששמה אפריקה, שם מצא צדק מוחלט שעורר את תמהונו.¹²

ככל שאנשים הולכים ומתקרבים למקום מושבינו רמותם הולכת ופוחתת. הגרועים בהם הם שכנינו. אותם אנו מכירים יפה ואף שונאים אותם. לא בחינם אמרה התורה: 'ואהבת לרעך כמוך'. והגויים ניסחו: 'ואהבת לשכנך כמוך'. קל לאהוב את היושב בקצווי תבל, אך קשה לאהוב את השכן. וכבר נקטו הפוליטיקאים את הכלל הגדול: 'ואהבת לשכן שכנך, משום ששניכם שונאים את השכן שבאמצע.

וכיצד אפשר לשנוא יהודים סתם בלי סיבה? – הנה מסופר בתלמוד¹³ מה שאמר ריש לקיש לבבלי שעלה לארץ: 'אני שונא אתכם משום שלא עליכם כתומה בימי עזרא. כי לו הייתם כולכם יחד בימי עזרא, לא היתה השכינה זזה מבית־המקדש ולא היה חרב. כלומר, מאשימים אותם באשמת אבותיהם.

9 ירושלמי, חגיגה ג א, עח ע"ד.

10 בבלי, יומא ט ע"ב.

11 ירושלמי, פסחים ה ג, לב ע"א.

12 עיין מה שכתבתי בהערותי לפסיקתא דרב כהנא, הוצאת מנדלברום, עמ' 474.

13 בבלי, יומא ט ב. ועיין להלן, הערה 14.

מן הסוגיה להלן יוצא שיש כאן שיחה מבדחת שלא נאמרה באופן רציני, אבל הדברים מקבלים צורה אחרת לגמרי לפי המסורת של ארץ-ישראל. במדרש שיר השירים¹⁴ מסופר, שבזמן שריש לקיש ראה את הכבליים נאספים כולם יחד בשוק, אמר: 'בשעה שבאתם מן הגולה לא הייתם מאוחדים כחומה, עכשיו אתם כולכם יחד, התפזרו!' – החכם לא רצה לראותם יחד.

הכבליים בארץ-ישראל עשו להם שבת לעצמם. היו להם בתי-כנסיות שלהם,¹⁵ מנהגים שלהם,¹⁶ נעשו אגודות-אגודות – בלשון ימינו כעין התאחדות עולי ככל. טבעי הדבר שבני ארץ-ישראל לא סבלו תופעה זו ותגובת ריש לקיש קלעה למטרה: בשעה שהיינו זקוקים לכם לא התאגדתם יחד, עכשיו אתם מתאגדים ומתחברים כמיוחסים – אפילו כדי להקים בתי-כנסיות.

הקובלנות נגד הכבליים יצאו מבית-המדרש אל הרחוב וחדרו אפילו אל המוני העם. וכך התנפל אחד על רבי זעירא וצעק שאבותיו אשר לא עלו לארץ כחומה גרמו לחורבן בית שני.¹⁷ מה ענו על כך הכבליים? – הם אמרו שדווקא רבי זעירא הנ"ל עלה לארץ-ישראל משום שסמך על דברי רבי יוסי בן חנינא, שהקב"ה השביע את ישראל שלא יעלו כחומה.¹⁸ הסבר זה לא נתקבל בוודאי בארץ.

בכבלי מסופר¹⁹ מעשה ברב אחד שעלה לארץ ונתלו לו שניים מבני חוזאי. בדרך קם אחד ושחט את חברו. שאל הרוצח את הרב: 'מה אתה אומר על המלאכה שלי?' אמר לו: 'פרע לו את בית-השחיטה'. כשבא לארץ נקפו לבו, ואמר: 'זכי חזקתי ידי עוברי עבירה?'

שמע רבי יוחנן ותמה: הרי הכתוב 'ונתתי לך לב רגז' על ככל נאמר, כלומר, בחוץ-לארץ, כיצד אפשר לב רגז בארץ?

ענה לו הרב: 'עדיין לא עברנו את הירדן'. והנה כל המפרשים שבמקום מפרשים: לב רגז – לב כועס. כיצד אפשר שיהודי יהרוג את חברו? – מי שמכיר את ארץ-ישראל של אותו זמן יודע שדברים כאלה קרו.

היה גם פירוש אחר²⁰ האומר שרבי יוחנן לא תמה כלל על הרציחה אלא על הפחד של הרב מן הרוצח, שלא מיחה בידו.

לב רגז אין פירושו לב כועס, אלא לב מפחד. פחד הוא קללת הגולה. על כך ענה לו הרב: עדיין לא עברנו את הירדן. קללת הגולה עדיין היתה רובצת על שכמי. כשיהודי עובר את הירדן, כבר איננו מפחד.

במדרש איכה²¹ נאמר: כל המעמיד תלמיד שאינו הגון – בארץ-ישראל – מעמיד ליסטים. וכל המעמיד תלמיד שאינו הגון – בחוץ-לארץ – מעמיד עבד. ליסטים – כן. עבד – לא. עבדים הם בחוץ-לארץ אך בארץ-ישראל אינם מפחדים לא מן המרידה במלכויות ולא מן העלייה כחומה. הפחד מן העלייה כחומה זו שיטת חוץ-לארץ, ולפיכך גינו אותה בארץ באופן מיוחד.

14 שיר השירים רבה ח ט.

15 ירושלמי, יומא ז א, מד ע"ב; שבת ו ב, ח ע"א; ומה שכתבתי בירושלמי כפשוטו, שם, עמ' 104.

16 ירושלמי, ברכות ז ד, יא ע"ג; ועוד.

17 שיר השירים רבה, שם.

18 בבלי, כתובות קיא ע"א.

19 בבלי, נדרים כב ע"א.

20 שיטה מקובצת במקומו.

21 פתיחתא טו.

מאידך גיסא, קבלו לפעמים חכמי הגולה על חכמי ארץ-ישראל על כך שמבטלים הם את חכמי הגולה שעולים לארץ.²²

עד כאן דברי החכמים. נפנה עתה אל הרחוב.

בירושלמי²³ מובאות שלוש אנקדוטות על עולים חדשים שהגיעו לארץ. אנקדוטות שלא קיצרו אותן ולא האריכו אותן. מי הם הגיבורים שבעלילה זו? – שלושה חכמים מצד אחד: רב כהנא, רבי זעירא, רבי יסא. מצד שני: האחד פרחח, השני עם-הארץ והשלישי ליצן. משמעותו של ליצן באותו זמן היתה אדם שמתלוצץ על הכל, ציניקן. אך אותו הליצן, כפי שמתברר אחר-כך, הרג בן-אדם. ראשית, עלינו לבדוק אם העובדות אמיתיות הן או סתם אגדות. ניווכח שעל שלוש האנקדוטות טבוע בלי שום ספק חותם של אמת.

אחת האנקדוטות מספרת כי רבי יסא, בשעה שעלה מבבל, פגע בו ליצן אחד ונתן לו מכה מסוימת. הם הבחינו בין המכות, לא כל המכות שוות. כאן מתעוררת השאלה: מה קרה כאן? יהודי עולה מבבל ונותנים לו מכות. מניין ידעו שהוא בבלי? – הירושלמי מספר שרבי יסא עלה מבבל, הסתפר והלך לבית-המרחץ בטבריה.

הפרטים הללו אינם נחוצים כלל לעניין הבא אחר-כך, אבל אנחנו יכולים לאמת אותם, מפני שאנו יודעים ממקום אחר²⁴ שרבי יסא, כשהגיע מבבל, ראה שכורחיס הדסים לסוכות, ומכאן שהוא בא בערב סוכות.

ומה עושה יהודי בערב סוכות? – מסתפר, הולך לבית-המרחץ וכו'. אם כן, מעשה זה בלי שום ספק נכון. השאלה היא כיצד ידע הליצן שלפניו בבלי, ולמה נתן לו מכה?

בתור השערה אפשר להציע: בארץ-ישראל היו לובשים סנדלים, בפרט בערב סוכות – שהיה חם עדיין, ואמרו במקורות שלנו שסנדלים לא היו בבבל.²⁵ כבבל לבשו מנעלים. אנו יודעים מן התלמוד בקידושין²⁶ שרבי יסא היה אדם יפה, הליצן ראה אדם גבוה לבוש מנעלים בעיצומו של חום, ואמר לעצמו: 'ירוק' הוא זה. וקיבל פניו במכה.

האנקדוטה האחרת קשורה ברב כהנא שפגע בו בן-מארה אחד. הירושלמי מקדים ואומר שרב כהנא היה צעיר מאוד. גם כאן ראה הפרחח אדם מאוד צעיר וחזק, לבוש באיצטלה של תלמיד חכם, ולרגליו מנעלים. הוא שאל אותו: 'מה נשמע בשמים?' רב כהנא ענה לו: 'בשמים פסקו עכשיו דינך למיתה'.

רב כהנא הוא היחיד שנמלט מן המכות. אך כאן אנו צריכים להכיר את הגיבורים שבמחזה. בבבלי²⁷ מסופר שרב כהנא אמר למסור אחד: 'בל תמסור יהודי', אבל ההוא סירב. נתן לו רב כהנא מכה על הגב ושבר את מפרקתו ומת. כנראה שהפרחח, שראה את רב כהנא, הבין שכאן אסור להתחיל במכות, אפשר להתלוצץ אבל לא להכות.

22 עיין: בבלי, עבודה זרה ז ע"ב; פסחים לד ע"ב (ומקבילות). ועל דיני גולה שישבו בגולה אמרו (ירושלמי, כבא בתרא ח א, טז ע"א): אחינו שבחוצה לארץ הדיוטות הן, והן טועין את ההלכה. ועיין: ירושלמי ובבלי ריש גיטין.

23 ירושלמי, ברכות ב ח, ה ע"ג.

24 ירושלמי, סוכה ג ד, נג רע"ד.

25 ירושלמי, יבמות יב א, יב ע"ג.

26 לא ע"ב. והוא ר' אסי שבבבלי הוא ר' יסא שבירושלמי כאן.

27 בבלי, בבא קמא קיז ע"א.

המעניין ביותר בשבילנו הוא המעשה השלישי, המעשה בר' זעירא. הירושלמי מספר שרבי זעירא בא לארץ, הקיז דם ונכנס לחנות קצב לקנות ליטרא בשר. הוא שואל אותו: 'ככמה?' והקצב עונה: 'בחמישים מטבעות קטנות, ובנוסף לזה גם מכה'. רבי זעירא מתחיל לעמוד על המקח: 'תיקח ששים אבל בלי המכה. תיקח שבעים', וכן הלאה, עד הגיעו למאה. הציע לו מאה והקצב בשלו: 'מאה ומכה'. הסכים רבי זעירא: 'תעשה כמנהגך'.

כשיצא מן הקצב לבית המדרש והתאונן: 'אילו מנהגים משונים יש לכם? — אדם אינו יכול לאכול ליטרא בשר מבלי לקבל מכה?'

מה שקרה אחר-כך אינו חשוב לנו. חשובה לנו רק טיבה של קבלת הפנים שניתנה לרבי זעירא. מעשה זה, כפי שהוא מסופר, כמעט אין בו טעם; על כן עלינו להקדים להכיר את גיבורי המחזה. וכלל גדול הוא, בכל הספרות העתיקה, שיש לעמוד תחילה על תיאור האנשים ואופיים.

ראשית, עלינו לברר מה זה ליטרא בשר. המצב האקונומי בארץ-ישראל ובבבל היה שונה לגמרי. בבבלי מסופר²⁸ על אנשי הגליל העליון שהאכילו לעני ליטרא בשר בכל יום. שאל הבבלי: 'ליטרא בשר מאי רבותא?' אותו המעשה מסופר בירושלמי²⁹ ושם שאלו: 'ליטרא בכל יום, איך אפשר דבר כזה?' לא יכלו לתאר שנותנים לאדם ליטרא בשר בכל יום. בבבל לא ראו בזה שום חידוש.

עכשיו נראה מה אנו יודעים על רבי זעירא. רבי זעירא, כפי ששמו מעיד עליו, היה אדם קטן קומה ובגמרא הוא נקרא קטינא. קטינא פירושו לא רק קטן, אלא דק. אינני יודע אם היה דק כשכב לארץ-ישראל. כפי שמספרים³⁰ נתנו לו את הכינוי 'קטינא' אחר שצם 300 צומות. רבי זעירא היה נוהג להסתמך על מאמרו של רבי אלעזר:³¹ לעולם יהא אדם 'אפל', שלא ירגישו בו, ויחיה.

רבי זעירא היה בוודאי מלובש כאדם פשוט, במנעלים לרגליו ובכובע. והנה ניגש האדם הקטן והגון הזה, ומבקש ליטרא בשר!

כל מה שאני אומר לכם — הכל מבוסס. לא ראיתי את הקצב, את רבי זעירא ראיתי, ורשאים אנו להניח לדמיון קצת. הקצב היה בוודאי יהודי ענק.

נכנס יהודי גוף קטן, מדבר בלשון ארמית-מזרחית, והוא מבקש ליטרא בשר. לכן, התחיל הקצב להתלוצץ בו. לפנינו אנטיחיה מכוונת. מצד אחד רב כהנא הגיבור הנוזף בפרח ומעליב אותו, והלה מפחד, בולע את עלבונו ושותק. מאידך גיסא ר' זעירא הגוף והדק מדבר תחנונים בהכנעה ומקבל מכות. תמונה לצייר!

דברים כאלה רגילים בתלמוד, לפנינו בוודאי מסורת אוטנטית כפי שרואים מן הפרטים על האנקדוטה.

אבל קיימת גם מסורת אחרת.³² ואינני יודע אם לפנינו אותו מאורע: כשעלה רבי זעירא לארץ, יצא לשוק לקנות איזה דבר, לא כתוב מה. אומר הוא לאיש ששוקל: 'תשקול יפה, ראה שתהיה מידה טובה'. האדם נעלב ומתרגז ואומר לו: תלך לך ממקום שבאת. הלה ראה מי עומד לפניו, ואמר: 'האם לא תסתלק מכאן, בבלי, שאבותיו החריבו את בית המקדש'. רבי זעירא לא הבין את אשר נאמר

28 בבלי, כתובות סז ע"א.

29 ירושלמי, פיאה ח ח, כא ע"א, עיין: תוספתא כפשוטה א, עמ' 186.

30 בבלי, בבא מציעא ה ע"א. ירושלמי, תענית ב יג, סו ע"א, מוסיף: ויש אומרים תשע מאות.

31 בבלי, סנהדרין יד ע"א.

32 שיר השירים רבה, ח ט.

לו, וחשב: 'מי האיש הזה ומי אבותיו? האם הם לא עלו מבבל? וכי אבותיו ואבותי שונים הם?' כשבא לבית-המדרש שמע את רבי שילא אומר דבר דומה: 'אם היו עולים הבבליים כתומה בימי עזרא לא היה הבית חרב'. אמר רבי זעירא: 'יפה לימדני אותו עס-הארץ'. צריכים אנו להיות זהירים בדברים ולדקדק אם רציניים הם או לא. טענה זו נגד הבבליים יצאה מבית-המדרש לרחוב וחדרה אל בין פשוטי העם. אפשר שבתחילה לא היתה כאן אלא 'אמרה' בלבד שנתגלגלה לרחוב וקיבלה צורה רצינית. בדרך כלל אמרות שריות בספק. מה לא אמרו היהודים על עצמם ומה אמרו, ולא אמרו, על אחרים? – אבל עובדות הינן דברים אחרים. והנה מסופר בירושלמי³³ שאנשי הקהילה הקפודקית, שבציפורי, התלוננו לפני רבם ואמרו שאין להם שם אף ידיד אחד, ואין שם אדם שאומר להם שלום. זוהי כבר עובדה. כאן אנו רואים קהילה של קפודקיים בציפורי ואין אף אחד שואל לשלומם. אמנם, לאנשי ציפורי נודע שם רע כמו לאלכסנדריים; הם היו ידועים במעלליהם וכמה וכמה סיפורים נשתמרו עליהם גם בבבלי וגם בירושלמי.³⁴ אולם, יחסם הרע לקפודקיים שבתוכם, יש לו סיבות מקילות. היהודים שבקפודקיה מרדו בפרסים ונלחמו לצד הרומאים. היהודים בארץ חשבו: יבואו הפרסים ויוקל לנו. אך אלה הקפודקים, שהיו תחת עול הפרסים, נטו לחשוב: יבואו הרומאים ויהיה קל יותר.³⁵ יהודי קפודקיה הוכרחו לברוח, מאחר שנלחמו לצדם של הרומאים. לאן ברחו? – לפרוכינציה של הרומאים. אנו המכירים את אנשי ציפורי יכולנו לשער מראש את יחסם לתומכי הרומאים; ואין פלא על כך שלא שאלו בשלומם. כאמור, אין בידינו עובדות מעשיות על כך שהאנשים בארץ רדפו קהילות של עולי חוץ. יתר על כן, ככל הזמנים היו אנשי ארץ-ישראל תלויים בגולה ובמגביות שנערכו בחוץ-לארץ. בירושלמי, בגיטין,³⁶ מסופר על מגבית חכמים בבבל. כשאספו את הכסף, נאמר לשון הרע על הגוברים. טיבו של לשון הרע ניתן רק לניחוש. בסופו של דבר דרשו שיחזירו את הכסף או שיקבלו עליהם אחריות. כשאחד מהם סירב, הלקו אותו עד שעשה רצונם. כנראה שבגולה הרחוקה לא היו שואלים שאלות – בא שליח ונתנים לו כסף בשביל מגבית חכמים; בבבל היו זהירים יותר. כמה טרחו האפולוגטים שלנו על המאמר: 'הטוב שבגויים הרוג'. אין כאן אלא ממרה חריפה של רבי שמעון בן יוחאי שהיה טמון הרבה שנים במערה מפני רדיפת הגויים. ועדיין לא שמענו על יהודי שיהרוג גוי רק מפני היותו גוי. אף על רועי בהמה דקה בישראל אמרו שאין מצילין אותם כשנפלו לבור, ומי פתי ויאמין שהיהודים נהגו כך למעשה. ומה לא אמרו הרבנים על בני קהילתם? – בתלמוד מצויות אנקדוטות כל-כך יפות, שהיינו מצטערים מאוד אם היה התלמוד פוסח עליהן. מי שיש לו חוש ספרותי, בוודאי ובוודאי יראה את התלמוד גם כבעל ערך ספרותי רב, ומבחינה זו עדיין לא נחקר התלמוד כלל. יש לקוות שבמשך הזמן יתוקן עוול זה כלפי התלמוד.

33 ירושלמי, שביעית ט ה, לט ע"א.

34 עיין: ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי ד ע"ב.

35 עיין מה שכתבתי על כל העניין בספרי: *Texts and Studies*, pp. 159ff.

36 ספ"א, מג ע"ד.

הדברים שאמרו אחד על השני ושאמרו על הגולה אינם מוכיחים דבר. אבל היו גם מעשים והיו גם בעיות.

היו מקרים של נישואי תערוכת, בגולה ניתן למצוא אותם בעיקר באלכסנדריה. באלכסנדריה לא נזהרו בכנות ישראל הקדושות,³⁷ ובארץ, בחמת גדר (לפי עדות היוונים הוא המקום השני בכל העולם כולו שהצטיין במימיו היפים)³⁸ היתה רגילה לבוא האצולה הרומית וילדים רבים נולדו מן הגויים שם לבנות ישראל.³⁹

בצור, פסק רב אחד בטעות שבן יהודי שנולד מן הגויה הוא יהודי ומותר למול אותו בשבת.⁴⁰ הירושלמי מספר⁴¹ שרבי פסק שגוי שבא על בת ישראל — הוולד ממזר. בנו של רבי, רבן גמליאל, פסק שהלז אינו ממזר ולא כשר, אלא מזוהם. נכדו של ר' פסק שהוולד כשר. אמר רבי זעירא: 'הילד הזה כל מה שהוא הולך, הוא מתעלה.'⁴² הסבא עשה אותו ממזר, הבן אמר אינו ממזר ואינו כשר, והנכד הכשיר אותו לגמרי.⁴³ החסיד, ר' זעירא, לא נהג לסכם מה שנאמר בפירוש. לפנינו עקיצה מתוך צער ומרירות. כנה של בת ישראל מגוי הולך ומתעלה בייחוסו. שמא עוד יגיע זמן שיהא מן המיוחסים בישראל. מי יודע? השאלות לא נפתרו לגמרי, והעולם כמנהגו נוהג.

אסיים כמה שהתחלתי, כמעשה של רב כהנא.

רב כהנא ראה שמעליבים אותו בארץ, בא לרבי יוחנן ושאל אותו: 'במקום שהאם מעליבה אותו ואשת האב מכבדת אותו, לאן ילך?' רבי יוחנן לא עמד על טיב השאלה וענה לו: 'ילך למקום שמוקירים אותו.' רב כהנא עזב את הארץ. רבי יוחנן כעס ואמר: 'הלך בלי רשות!' אמרו לו שתשובתו לרב כהנא כמוה כנתינת רשות. רב כהנא ככוונה ערפל את שאלתו, מפני שאם היה אומר ברורות מה שקרה, לא היה רבי יוחנן מרשה לו לרדת.

שמעתי תלוונת כאלה מכמה אנשים שבארצם ובעריהם היו מכובדים מאוד, וכשבאו לכאן. אין נוהגים בהם בכבוד, ופעמים הם נוהגים כמעשה המסופר בירושלמי. זוהי טעות גמורה, רב כהנא רצה לרדת מטעמים שלו, אבל לא העז לשאול את רבי יוחנן ישירות. אמרו בבבלי:⁴⁴ 'טוב מכות של אם מנשיקותיה של אשת-אב'. הגולה אינה אפילו אשת-אב, אלא היא אם חורגת ואכזרית. והאם שלנו היא רק הארץ; ומי שבא לכאן, על אף שמכים אותו ומזלזלים בו, את אמו לא יעזוב.

37 ירושלמי, קידושין ג יא, סד ע"ד.

38 עיין בספרי (לעיל, הערה 35), עמ' 137, הערה 189.

39 ירושלמי, קידושין, שם.

40 ירושלמי, יבמות ב ה, ד ע"א.

41 ירושלמי, קידושין, שם; עיין להלן, הערה 43.

42 כל מה דהוא אזיל הוא מתעלה. ונראה לי שתרגומו המדויק הוא: כל מה שהוא מזקין, הוא מתעלה. וכן במכילתא דרשב"י שמות טו ג, סוף עמ' 81: לכן שבעים שכל זמן שהוא הולך כוחו מתמעט. וכן להלן, שם. יט עמ' 144: כל זמן שזקני תורה הולך בין דעתן מתישבת. ובמקבילה בסוף קנין: כל זמן שמזקין בין דעתן מתישבת עליהן. והפירוש הוא אפוא שאותו ולד עצמו נעשה כשר לעת זקנותו. ובמסכת כלה פ"ב (בכל הנוסחאות): 'עלמא כל דאזל מתפרע', כלומר, העולם כל מה שהוא מזקין, הוא מתפרע.

43 ירושלמי, שם. לפי גרסת הרמב"ן בספר הזכות, יבמות פ"ד.

44 בבלי, תענית כ ע"א (בכתב-יד), הוצאת מלטר, עמ' 79.

The Sons of Scholars / בנייהם של חכמים

Author(s): ג. אלון and G. ALLON

Source: *Tarbiz* / תרביץ, תש"ט, כרך כ, pp. 84-95

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23585894>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

בניהם של חכמים

מאת

ג. אלון

מצויים מקורות משל תנאים ואמוראים המעלים ליד ה"חכמים" וה"תלמידיהם" את "בני חכמים", מעין שכבה מיוחדת, ממוצעת בין השתיים האחרות וקרובה לאחרונה שבהן. הללו זוכים, כיוצא בתלמידים, במקצת זכויות של החכמים, ונידונים וודאי זכאים ועומדים לירש את אבותיהם במעלה ובהוראה ובשימוש הרבים.

עובדא זו עשויה ללמדנו על תהליך שמעין-החגבשות של מעמד-חכמים, המקפל בתוכו את חכמת התורה וכבודה במסורת הירושה, בחינת אריסטוקרטיה רוחנית ומקצועית.

דבר זה נראה לכאורה מתמיה¹. שכן מאמרות הרבה של תנאים מעלים ומבליטים את זכותם של הרבים בתורה, שהיא נחלת כל ישראל, ואת שויון בני האומה כולם בתלמודה². אף הכחנת המעשים, במידה שאנו יכולים לבדוקם מן המקורות. מלמדתנו שבכל לותו היה עולמה של תורה וחכמיה בימים שמלאחר החורבן נטול סייגים של זכות בתי אבות³, ואין צריך לומר, שכפני הבית שרויה היתה חירות בעולמם של החכמים הפרושים. והרי סגולה זו, העממיות והעדר סימנים של ממש להחגבשות מעמדית ולרוממות יחסית-שלטונית, היא שגרמה בעיקר להעדפתם וריבוי-השפעתם של ה"מורים" הפרושים באומה. למעלה מכוהידים של היסודות השנים האחרים המתחרים בהם בהנהגת-הרבים: הכהונה והאריסטוקרטיה היחסית והממונית. ברם, עד שאנו באים לנסות ולפרש את העובדא הנידונית בגופה, מוטב שנעיין תחילה במקורות המעידים עליה; לפי שהחוקרים, דומה שלא העמידונו עליה עד עכשיו כל עיקר. שנינו בתוספתא (סנהדרין פ"ז ה"ח-ה"ט; הוריות יג ב): בני חכמים ותלמידי חכמים בזמן

(1) ביכלר כותב (Der galiläische, Am-haarez, p. 174, n. 136; The Social and Political Leaders etc. p. 15 n. 1) שאין ירושה אלא בפרנסות של שררה לרבות הנשיאות, ולא בעולמה של תורה. כיוצא בו הר"ל גינצברג, פירושים וחידושים בירושלמי, ח"א עמ' 405: "והדבר מובן מעצמו שלא עלה על דעתם (של חכמי ההלכה) לומר שבן יירש את אביו להיות עומד תחתיו בישינה או בבית-הדין שמינויים תלוי בחכמה ולא ביחוס משפחה. ומוכת שלא כיונו בפרנסי ישראל (שבניהם עומדים תחת) אלא למנהיגי הצבור כנשיאים וכיוצא בהם, שגדולתם באה בירושה טאב לבן".

(2) בספרי במדבר פי' קי"ט (חורוביץ עמ' 144): שלשה כתרים הם, כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות כתר כהונה זכה בו אהרן... הרי כתר תורה מונח וכו'; וראה אדר"ג נו"א פמ"א, בפי ר"ש: כתר תורה כל הרוצה ליטול יבוא ויטול, ושנו במכילתא יתרו. בחוש סוף פ"ה (הו' 222): בשלשה דברים ניתנה תורה: במדבר ובאש ובמים – מת אלו חנם לכל באי עולם, כך דברי תורה חנם לכל באי העולם. ומפירסמת הששנה בהוריות (פ"ג מ"ח): ממזר תלמיד חכם קודם לכ"ג עם הארץ (וראה הכריתות המקבילות בתוספתא ובתלמודים).

כיוצא בה האמר המיוחס בכרייתא שנתלמוד (כ"ק לה א וש"ג) לרבי מאיר – "שאפילו גוי עוסק בתורה ככהן גדול" (אמנם בהקבלה שבספרא אחרי מות פ"ו א', הרי הנוסח: א"ר ירמיה מנין שאפילו גוי עושה את חזורה וכו', כלומר הקיימה, נוסח שמקוריותו מוכחת אף מגופה של הכרייתא בתלמוד, שהרי התנא דורש מן הכתוב "אשר יעשה אותם האדם"). וראה להלן בפנים.

(3) שהרי תנאים הרבה לא היו "בני אבות" כגון ר"ע ור"מ ואחרים, ואע"פ שכנגדם יש להשוות בית-אב של רבי תלפזא (הוא ובנו רבי יוסי ובניו של הלה) ושל רבי אלעאי (הוא ובנו רבי יהודה ובניו) וכיוצא בהם. וודאי ביקש ר"ג להיציא מבית-המדרש הגדול שלו תלמידים שאין "תוכם כברם" (וחכמים סיכלו כחשבתו), אלא שאף כאן אין לנו אלא בהבחנה מוסרית-אישית גרידא. וראה תרביץ ש"י עמ' 277.

שהרבים צריכין להם מקפצין אפילו על ראשי העם, ואף על פי שאמרו אין שבה לתלמיד שיכנס באחרונה; יצא לצורך נכנס וישב במקומו. בני חכמים ותלמידי חכמים בזמן שיש להם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי אביהם, אין בהם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי העם; ר' אלעזר בר צרוק אומר: בבית המשתה עושין אותן סניפים⁴.

הרי אנו רואים את בני-חכמים מצויים ליד התלמידים כחבורה לעצמה יושבים עם אלו בבית-המדרש, משמשים את הרבים וזוכים בכבודם של אבותיהם בין כאן ובין בבית-המשתה. למן סופה של מאה ג' מעידה על מציאת זו המסורה שבבבלי גיטין נט ב—ס א: שלחו ליה בני גלילא לרבי חלכו: אחריהן מי קוראין? לא הוה בידיה. אתא ושייליה לרבי יצחק נפחא. אמר ליה: אחריהן קוראין תלמידי רכמים הממונין פרנסים על הציבור. ואחריהן תלמידי חכמים הראויין למנותם פרנסים על הציבור, ואחריהן בני תלמידי חכמים שאבותיהן ממונים פרנסים על הציבור, ואחריהן ראשי-כנסיות וכל אדם.

אף כאן מעמדו של "בן חכם" מופרש לזכות ולכבוד מכל אדם. למעלה מראשי-כנסיות וקרוב לשל "תלמידי חכמים". עובדא זו שנויה אף בתוספת-המשנה^{4a} שבסוטה פ"ט מט"ו (לפי נוסח כ"י קופמן, שנראה עיקר): רפ"י אומר משחרב ביהמ"ק בושו חברים ובני חבירים (וכך מנוקד בכ"י, בשה"ג: ובני חורין) וחפו ראשם ונודלולו אנשי מעשה וגברו בעלי זרוע וכו'. ומסרבר שנוסחא זו מקורית, שהרי אין התנא מדבר ב"אצילים ומיוחסים", אלא בחכמים ובצדיקים, בניגוד לבעלי זרוע ובעלי לשון. והרי אין "בני חכירין" אלא "בני חכמים".

מעמד זה וודאי כרוך במשפט-הירושה. שעתידי היה הבן לירש את מעלתו ומקומו של אביו. דבר זה אנו למדין במפורש מן המסורת (מספרי וטא) המצוייה בילקוט לתורה דברים רמו תס"ז: משל לאב בית-דין שהיו לו בנים הרבה והיו כולם עמי הארץ ובנו הגדול בן תורה. כתב לכל אחד ואחד חלקו... אמר לו (לגדול): דיך, תפוס את מקומי.

אב בית דין זה אינו אלא "זקן" ו"חכם" כל שהוא, ולא משנהו של הנשיא⁵. למדנו, אפוא, שהיה מדרכם של בני חכמים הגדולים (הבכורות) לירש את אבותיהם בתורה ובמעמד^{5a}. עדות זו מסתייעת, למחציתה הראשונה של מאה ג', על ידי אוריג'נס, המעלה אף הוא דמותו של "בן חכם" כמציאות שכיחה בא"י. ב"תשובה אל אפריקנוס" (PG. vol. XI col. 61—64) הריהו כותב: Μέμνημαι μὲν τοῖς γε φιλομαθεῖ Ἑβραῖοις καὶ χρηματίζοντι παρ' αὐτοῖς σοφοῦ υἱῶν, ἀνατραφέντι ἐπὶ τὸ διαδέξασθαι τὸν πατέρα, συμμίξαντες περὶ πλείονων ἀτλ.

(= זכורני שנשאתי ונתתי בעניינות הרבה עם עברי אחד אוהב-דעת, שמקובל היה אצלם (היהודים) בן-חכם, שנתגדל לירש את אביו וכו')⁶. לאורן של עדויות הללו מתחוויר יפה המעשה בבנו של רבי אלעזר ברבי שמעון האמור

4) מצויים שינויי-מסורת בין הכרייתא שבתוספתא ובין זו שבתלמוד. הנוגעים בלשונות מסויימים; אלא שאין אנו מצויים לעמוד עליהם במקום זה, לפי שעצמו של הענין הנידון: חכמת "בני-חכמים" בהפרש מ"תלמידי-חכמים" יוצא ברור מכין שתייהן, ולענין הצירוף של כבוד-חכמים כמושגם בבית-המדרש ובבית המשתה, הרי הוא חוזר במאמרו של רבי אמי בכ"ב קב א: בישיבה הלך אחר חכמה, במסיבה הלך אחר זקנה.

4a) ראה מבוא לנוסח המשנה, מהר"ן אפשטיין, עמ' 976.

5) לא באקראי היו בניו הקטנים של אב"ד זה ע"ה, לפי שעמד הבכור לבוא תחתיו בדרך הירושה.

5a) ראה ציון תש"ח עמ' 107 הערה 36.

6) מן הלשון היוני מוכת, שהכיר אב"הכנסיה את השם "בן-חכם" כקבוע ורווח בין היהודים בא"י (האגרת נכתבה בשנת 240 לערך, אמנם בימי שהותו העראית בניקומידיה של ביתיניה, ברב לאחר שנשקע תחילה בא"י וישב בה כמה וכמה שנים, ראה Bardenhever, Geschichte der altkirchlichen Literatur, II 178).

בתלמוד (ב"מ פה א): אילע רבי לאתריה דרבי אלעזר ברבי שמעון, אמר להם: יש לו בן לאותו צדיק? אמרו לו: יש לו בן, וכל זונה שנשכרת בשנים שוכרתו בארבעה⁷. אתייה ואסמכיה ברבי ואשלמיה לרבי שמעון בן יוסי בן לקיניא אחוה דאימיה. כל יומא הוה אמר: לקרייתי אנא אויל, אמר ליה: חכים עבדו יתך וגולתא דדהבא פרסו עלך ורבי קרו לך. ואת אמרת: לקרייתי אנא אויל? אמר ליה: מומי עזובה דא⁸. כי גדל אתא יתיב במתיבתא דרבי שמעיה לקליה, אמר: האי קלא דמי לקליה דרבי אלעזר בר"ש, אמרו ליה: בריה הוא, קרי עליה: "פרי צדיק עץ חיים ולוקח נפשות חכם"; "פרי צדיק עץ חיים" — זה רבי יוסי בר"א בר"ש. "ולוקח נפשות חכם" — זה ר"ש בן יוסי בן לקיניא.

בנו של ראבר"ש היה, איפוא, מתחילתו נער פרוץ מנוצר מן החורה וכבעט בה, ואעפ"כ סמכו רבי ועטפו איצטלא של חכמים, ורק לאחר מיכן הושיבו לתלמוד תורה בעל כורחו. ברור שזכות אביו היא שגרמה לכך, שבתורת "בן חכם" יתמנה בקטנותו ובכורותו מינוי-חכמים שבכוח, שעתידי היה להיעשות סמיכה-בפעל לאחר שיתגדל הלה בתורה.

עובדא זו וודאי לא לתלמד על עצמה בלבד יצאה. והרי משולה היא לאותו נהוג שמצינו פעמים בתפוצה הרומית במאה ג' וד', שבניהם של ראשי-קהלות מתמנים בקוטנס ובילדותם *μελλογραμματοίς*, (*archon designatus*), וראשי-כנסיות כיוצא בהן⁹. עדות מסייעת למציאות הנידונית עולה מן הברייתא שלהלן, באדר"ג נוא"פ פ"ג (שכטר עמ' 14-15) שנינו: "והעמידו תלמידים הרבה" — שבת שמאי אומרים: אל ישנה אדם אלא למי שהוא חכם ועניו בן אבות (ועשיר)¹⁰; ובית הלל אומרים: לכל אדם ישנה, שהרבה פושעים היו בהם בישראל נתקרבו לתורה ויצאו מהם צדיקים חסידים וכשרים. כיוצא בזה בנו"ב פ"ד: בש"א: אין שוניתן אלא לכשרים לבני אבות ולבני בני אבות; בה"א: לכל אדם. משלו מלמה"ד: לאשה שהיא מושבת תרנגולים על ביצים, מתוך הרבה היא מוציאה מעט ומתוך מעט אינה מוציאה כלום.

"בני אבות" הללו לא נתפרש יפה מה טיבם; ברם, הפשוט שבמשמעו של לשון — בניהם ובני בניהם של חכמים¹¹. למדנו, שמצויים היו חוגים בין החכמים, שביקשו לקפל ולהגביל את התלמוד בעולמן של "משפחות בני תורה" בלבד, ואע"פ שאין בה במסורת זו סימן להתגבשות יחוסית-משפחתית בפועל, אלא שהברייתא מחייבת לדקדק בעיונה, לפי שמתשובתם של בית-הלל אנו למידין, שאין עיקר ענין מחלוקתם עם ב"ש אלא בבחינת מדותיהם של התלמידים.

(7) כך הנוסח הנכון וכמות שהיא במה"ג כ"י וספר המעשיות לגסטר עמ' 87; והגירסא שלפנינו נצטרפה מחציו הראשון שלו ומחציו האחרון של נוסח אחר: נשכרת בארבעה שוכרתו בשמונה.
(8) נראה פירושו של לשון: בשכועה, כעורה היא זו (קידו' ט ב ועוד). כלומר, קשה עלי ההתעסקות בתורה (הנוסח המקורי מסתבר: עזיבא, לשון ארמי כעורה, וכבר בירר ילון בקונטרסים, ב' עמ' 52 ואילך את הפועל "עזב" במשמעו זה בלשון חכמים).

(9) ראה ציון שם עמ' 105 הערה 24.

(10) כבר הרגיש רייפמן, בית תלמוד ד' עמ' 48, שאין הלשון דילן עיקר והציע לגרוס: וכשר. וודאי, אין ראייה גמורה ממה שכתשבתם אין ב"ה מדברים בעשירות (שהרי אף "בני אבות" לא הוזכרו בה), ק"ו שאין לדקדק מלשונם של ראשונים (ר' יונה, רשב"ץ, ועוד) המעתיקים לא כלשון הברייתא ממש. ברם, הואיל ואף בנו"ב אין "עשיר" בדברי ב"ש, מסתבר, שאין הלשון מקורי. ברם, לגופו של דבר, ראה להלן המסורות, המוכיחות שאננם מצוייה היתה נטייה אצל חכמים מסויימים לתבוע "עשירות" מן התלמידים.

(11) והוא הדין "בר אכהן" = בן אבות, המצוי בתלמוד (מנחות נג א) בסיו של חכם בא"י בצירוף ל"בר אוריין" — בן תורה. ואת שפטרש Freund בספר היובל לשוורץ (1917) עמ' 183 "בר'אבהן" נשוא-סנים, מיוחס (ein Mann von vornehmer Abkunft) ומוצא עם זה בסוגיא התלמודית ראייה, שהיחס האצילי נדחק ע"י כבוד התורה — אינו מיוסד.

שעל דעת האחרונים אין לקרב את המקולקלים לתורה, מפני רשעותם. ועל דעת הראשונים – עתידה תורה להחזירם למוטב, ולפי המסורת שבנוסחא ב' חלוקים הם בשאלת ריבוייה ומיעוטה של ההוראה מבחינה "איקונומית פידגוגית", שב"ה טובעים סילוק-סייגים לתלמוד, שמא תתמעט תורה ע"י קירוב התלמידים המתוקנים בלבד. הרי שתביעת מוצאם של התלמידים ממשפחות חכמים אף היא אינה אלא בויקה להבחנה האמורה, לומר שסתם בני-חכמים חזקתם כשרים ובעלי-מדות¹², עובדא זו, יכול שממשות חברתית-רוחנית מסעדתה. ראייה לדבר, העדויות שבמקורות תלמודיים, המוכיחות על הצטרפות פגמים מוסריים ומעין-הפקרות דתית עם נטישת תורה אצל מינים מסויימים של "עמי הארצות".

מכל מקום, דומה, שהברייתא דילן אינה חטיבה אחת; שביסודה הראשון לא שנתה במחלוקת ב"ש וב"ה אלא "כשרים", "ענו" וכיוצא בהן, אלא שתנאן האחרון שילב לתוכה "בני אבות", מציאות שהועלתה במאוחר, לאחר שפסקו בתיהם המדרשות הנ"ל¹³.

ושמא מוכח כוחו של תהליך הגיבוש האריסטוקרטי והמקצועי בעולמם של חכמים אף מכמה מן המסורות. המעלות חירותה של תורה ושויונם של כל ישראל בהגייתה ונחילתה; לפי שלשונו מוכחת עליהן שנתכוונו להתריס כנגד מציאות של ממש, שפשטה בשיעור ניכר.

בספרי דברים פי' מ"ח (פינקלשטיין עמ' 112): שמא תאמר: ישנו בני הזקנים, ישנו בני בני הגדולים, ישנו בני הנביאים? ת"ל "כי אם שמר תשמרון את כל המצוה הזאת" – מגיד הכתוב שהכל שויים בתורה. וכה"א "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב" – "כהנים לויים וישראלים" אין כתוב כאן אלא "קהלת יעקב". וכה"א "אתם נצבים היום כולכם לפני ה' אלהיכם ראשיכם שבטיכם וזקניכם ושוטריכם כל איש ישראל".

ובבהירות מרובה מזו ב"מדרש תנאים" (עמ' 212-213): "מורשה" ולא "ירושה", שלא יאמר בן עם הארץ הואיל ואין אבי תלמיד חכמים מה אני מועיל אם אלמד תורה? אלא יזיל מים מדליו" – מן הדליון שבו.

ודומה שאף בברייתא דלהלן כלולה התרסה שכיוצא בזו, בתוספתא ב"מ פ"ג הכ"ה שנינו: ראה גר שבא ללמוד תורה, לא יאמר: ראו מי בא ללמוד תורה?! שאכל נכילות וטריפות שקצים ורמשים, וכן הוא אומר "ויען איש משם ויאמר מי אביהם" – וכי יש אב לתורה? והלא כבר נאמר "מה שמו ומה שם בנו כי תדע"; ואומר "בית והון נחלת אבות ומה' אשה משכלת".

אע"פ שגופה של המסורת מכוונת כנגד הונאת-דברים של גר לרחקו מן התורה מפני שאין עמו "זכות אבות" של ישראל¹⁴, מכל מקום נראה, שעיקר המאמר האחרון השולל את האבות ואת "נחלת אבות" אצל התלמוד בכללו, מכוון כלפי המציאות הנידונית בעולמם של חכמים.

והיא הדין המאמר המפורסם שבנדרים פ"א א: ומפני מה אין מצויין ת"ח לצאת ת"ח מבניהן? אמר רב יוסף: שלא יאמרו: תורה ירושה היא להם; מסתבר שמכוון כנגד ה"מייחסים" את התורה ומכנסים אותה לתחומי "נחלת אבות"^{14a}.

הבחנו מתוך המקורות בשתי עובדות: תחילה, הנחלת תורה ומעלה, לרבות הזכויות הכרוכות

12) תביעה זו עולה תחילה אצל ר"ג (ראה הערה 3) ובדבריו של רשב"י בירושלמי ע"ז פ"ב מא ע"ד. אין לך רשות לשקע אז עזגך בדרכי תורה אלא לפני בני אדם כשירין, וכמאמרים אחרים כיוצא בהן, שא"צ לפורטן 13) הרי שאין לייחס מציאותם של "בני אבות" אלו לימיהם של ב"ש וב"ה, אף אם נקבל עיקרה של המסורת דילן באוונטניטי.

14) מצינו שהיו שנצטרכו ללמוד במדרש-הכתובים זכותו של גר בתלמוד התורה, מדרש תהלים בובר, ט', ב'; במ"ר פי"ג ט"ז.

14a) כלום מרומז כיוצא בזה במאמרו של רבי יוסי באבות פ"ב מ"ב: והתקן עצמך ללמוד תורה שאינה ירושה לך?

בהן, בתוך משפחות החכמים, כדמותם של "בני חכמים", המשמשים בחינת מועמדים לירושת מעלת אבותיהם והמהווים מעין שכבת קבע לעצמם למטה מן ה"חכמים" וכיוצא בהם ב"תלמידים". בשיייה, מציאותה של מגמה בעולמם של חכמים לסייג את התלמוד בתחומם הם ע"י מניעתם של "עמי ארצות" מלהתגדל "חכמים" בעם¹⁵.

מעתה, עד שאנו באים להסכרתה של עובדא זו, נשתדל להגדיר זמנה שלה במידת האפשר. ראייה למציאות זו כשהיא קיימת וברורה בימיו של רבי (משמע בסוף ימיו או קרוב לזה) אלא ש"בני חכמים" כבר מצויים ומוגדרים בימיו של ראב"צ. ברם, דומה, שאין זה אלא ראב"צ האחרון, בן-דורו הגדול של רבי. הרי שהמקורות הראשונים המעידים עליה מגיעים עד לאחר אמצעיתה של מאה ב'. לצד שני אין בידינו עדויות של ממש להמשכה שלה לאחר אמצע מאה ד'. סבור אני, שאין אנו רשאים לייחס קיומה של העובדא הנידונית, בתורת מציאות חברתית של ממש אל מעבר לתחומין האמורים, בין מלפניהם ובין מלאחריהם, ואע"פ שתחילת מסויימית, אפשר (וקרוב להניח) שכבר מצויית היו בראשונה, כשם שאף לאחר מיכן, יתכן שהתמידו שְׁלֵפִיה במרובה או בממועט.

מה הן הסיבות שהכשירו עלייתה והתמדתה של ההופעה הזאת? כמדומה אני, ששנים הם אבות-הגורמים לכך, ושניהם עיקר השפעתם הוכשרה ע"י הנסיבות שפעלו מחציה האחרון של מאה ב' ואילך.

יש בו בעולמו של "החכם", ביותר מסופה של מאה ב' ואילך, שני יסודות של מעמד ושל תפקיד בצכור: הוראת התורה לתלמידי-חכמים; כאן הרי החכם אומן, מקנה דעת מקצועית למבקשים אותה הימנו. לצד שני משמש החכם "פרנס", מנהיג רוחני, דיין וחוקר בהרבה תחומין שבהנהגת-הרבים¹⁶.

ההשתלשלות ההיסטורית, בתחילת הפרק האמור, הביאה לידי התגבשותם של שני תפקידים חברתיים הללו בא"י מעין קבע ובהיקף ציבורי מרובה.

בדורה של אושא, "נתמעטה תורה" בעם וירד כבודה וכבודם של חכמים. התמוטה הכוללת שבאה לא"י מלאחר מלחמת בר-כוכבא, השפל המדיני והירידה הכלכלית, לרבות התמורות הסוציאליות והרוחניות שבאו בעקבותיהם, הרחיקה את הרבים, מדעתם ושלא בטובתם, מן הויקה לתורה ולמוריה, כשם שמנעה מן ההמונים את היכולת להגות ולהיפנות לצרכים רוחניים בכללם. בסופה של תקופת הקיסרים מבית אנטונינוס נשתפר במקצת המעמד הכלכלי בארץ; אף תוצאות מעשיהם הגדולים של "חכמי-אושא" מלפנים גרמו לעיצוב-דמות רוחנית בעולמם של הרבים. בפרק זה חלה תחילת נשיאותו של רבי.

ברם, מראשית שלטון המלכים לבית-סיבירוס נתבסס מעמדה הכלכלי של א"י במידה יתירה, ואף מצבה המדיני של היהדות בארץ (לרבות התפוצות) נשתבח במרובה. כל אלה סייעו להגברת זיקתם של המונים ל"השכלה לאומית", לתורה, ומכאן ואילך מתרבים ה"הולכים ללמוד

15) ראה סנהדרין צו א: דשלח רבי יהודה בן בתירא מנציבין וכו', והזהרו בבני עמי הארץ שמהן תצא תורה, וודאי ספק אם נכון יהייה של המסורת לריב"ב ("סיגינא מוחלטת" היא לגבי ברכות ח ב ע"ש, מקום שהמסורת הנ"ל בעיקרה מיוחסת לריב"ל), וכבר ספק בכך ביכלה, עם הארץ הגלילי, עם 19-20 הערה 3. ואע"פ שטעמיו אינם מכריעים כדי לנרוס: רב יהודה (בר יחזקאל). ואף אינם קרובים.

בפרקא דרבננו הקדוש (שענכלום כ' ב'; וראה ילינק בית המדרש חדר ב' עמ' 95; היגר, חורב כרך ו'); ז' דברים ציה ריב"ב את תלמידיו... כתבו מגלה ושלחו לבבל ואמרו להם: .. והזהרו בעמי הארץ שמהם תצא תורה > לישראל <. וודאי יש כאן חתירה כנגד המרחיקים בני ע"ה מן התלמוד.

16) השפעתם הישירה של חכמים בהנהגה האזרחית-הישובית, עולה ביותר מתוך שמצינו (לסוף מאה ג' וחציה הראשון של מאה ד') חכמים מעמידים פרנסים בישובים, ירושלמי פאה פ"ח כא ע"א (רבי יוסי ר' חגי, רחב"א).

תורה כמותם שהולכים "ללמוד אומנות" ונעשים מציאות שכיחה בארץ^{16a}. ריבוי המתעסקים בתלמוד תורה כרוך אף במעמד החברתי המובטח והעדיף, הנקנה להם לחכמים באותם הימים בישוים, דבר שנעמוד עליו להלן.

לפיכך יכולה היתה ההוראה להיעשות בתקופה דילן מעין אומנות ולקלוט את הסימנים המובהקים של כלל האומניות¹⁷.

ברם למדנו מן המקורות, שבפרק דילן היו האומניות מכונסות במידה מרובה בתחומה של המשפחה, ועברו מן האבות לבניהם בדרך הירושה, עובדא שהיתה מצוייה בישראל אף בראשונה. כשם שרווחת היתה אצל עמים אחרים בתקופות שונות.

ושמא ראוי שנעיין בהן בעדויות הללו. שאע"פ שמועטות הן, דיין ללמדנו עיקרו של דבר. זכור מאמרו של רבי יוחנן (ערכין טז ב): לעולם אל ישנה אדם מאומנותו ומאומנות אבותיו וכו'. אלא שלמעלה מזו מוכיחים המעשים המשלים שלהלן. במדרש-שמאל פי"ג (כובר 84-85) קרינו: לחד קצר¹⁸ דמית ושבק ליה חד ברא, והות אימיה מובלא ליה לאומנות והוה עריק, מובלא ליה לכנישתא והוה עריק, אמרה: כל סמא דמילתא אנא מלפא ליה אומנותיה דאבוי. אזלא ואיתתיה גבי חבריה דאבוי, אמרה ליה: הילך אלפיה אומנותיה דאבוי וכו'¹⁹.

כיוצא בו בפסיקתא דר"כ ויהי בשלח (כובר צ"ב-צ"ג): ר"א ברבי שמעון אתמני אנגרבוטוס²⁰... חד זמן אתא אליהו ז"ל לגביה בדמות חד סב... א"ל: כל הדא טריפתא²¹ להן לך, לא טב לך צייר²² אומנתהון דאבהתך? ²³

טיבה האומנותי-המקצועי של הוראת-חכמים יכול היה להיקלט ביותר בתחום ה"הוראה

16a ראה, למשל, תוספתא ב"ב פ"ו ה"ד: האחיים שנטל אחד מהם מאתים זוו והלך ללמוד תורה או ללמוד אומנות וכו'.

17 לפרשת המעמד הכלכלי והסוציאלי והרוחני בא"י בפרק-הזמן הנידון, כדעתי לחזור בשעת-כאשר, לדון בה במיוחד.

18 לזכור אחד... דמותו של ה"כוכב" באגדה של חכמים — מפורסמת, והרי כאן אחד מ"משלי כובטין"?

19 לפי דרכנו למדנו ממשל נאה זה, כיצד נתלבטו האמהות שנתארמלו להעלות את בניהן מתחום האומנות הירודה של אבותיהם — ולא עלתם בידן. ואף זו, כיצד התריו בעלי-אומניות הללו כנגד הצעירים המבקשים להתעלות מעל מעמדם.

20 אנגרבוטוס = ἀγγαρεύτης, המתעסק באנגריא של המלכות וממנה עליה. ורווח הלשון בפפירוסים של מצרים בתקופה הקיסרית המאוחרת והכיצנטית. ונראה לי, שאת שתלתה האגדה בראב"ש התמנות זו, כרוך במה שאותה אגדה (ראה שם צא ע"ב) מייחסת לו את השימוש במשרת הארכיליפורין, שכבר הצעתי בידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה (תש"ז) לראות כאן את השם ἀρχιλιπάρχιος, ראש-הריטריים, השוטרים שבעיר, שכן רווחים ה-ἀρχιλοι בפיפירוסים כמאות ד'ו' במשמעות הנ"ל.

וחנה מצינו פעם ופעמיים בפפירוסים (מאה ה') אותם אישים המשמשים ריטריים עושים אוהה שעה תפקידם של ἀγγαρεύται. מסתבר, שפעמים נצטרפו שני שימושים הללו הלכה-למעשה בנוהג המאוחר.

21 לשון טריפתא לא נתפרש ע"י החכמים, ודומה שאינו אלא ἄλιψις במשמע: מצוקה, צרה, התלבטות. 22 = תוסט.

23 ראה אף ירוש' ר"ה פ"א נו ע"ב: ורבנן אמרי: לרופא שהיה לו נרחיק של רפואות כיון שעמד בנו מסרה לו, והשוה קרויס Talmudische Archäologie, כרך ב', עמ' 254—255. על ריכוזם של מקצועות משיימים בכתי-אבות בדרך הירושה אצל איגודי בעלי-האומניות שבמזרח הרומי בתקופה הקיסרית, ראה מונישילין בפני הכית, אמנם בעבודות-מקדש. השווה מעשה בית גרמו ובית-אבטינס "שלא רצו ללמד" לאחרים את מלאכתם, שהחזיקו בבית-אבותם בחזקת ירושה מקצועית (ועי' נוספת).

התיכונה ב"בתי התלמוד" לנערים, שמציאותם מוכחת מעין-וודאי למאחר מלחמת ברי-כוכבא²⁴). שאע"פ שרוב תלמודם של החכמים (בייחוד הגדולים שבהם) משוקע היה לתלמידים מגודלים ברשות "בית המדרש" (או ליחידים קשישים) ול"חברים", הרי היו מהם, ומסתבר שלא מיעטים, ששימשו "משנים" בבתי התלמוד (הקרויים פעמים "בתי מדרשות" אף הם)²⁵. נתינת-דמות של אומנות להוראה עשוייה היתה להתקשר במרובה ע"י הנוהג של נטילת שכר על התלמוד. דבר שעולה ראשונה לערך בתחילתו של הפרק הגידון. נטילת-שכר זו, וודאי פשטה ביותר אצל הוראת התורה בבתי התלמוד, דבר שראיות הרבה לו, אם בדמות הקצבת שכר כולל ע"י העיר ואם ע"י מתן שכר בידיהם של היחידים.

ברם, אין מקום לפסק, שאף ה"הוראה העליונה", פעמים נטלו עליה המורים שכר במישרין מידי התלמידים. שנינו בבכורות (כט א): "כאשר צוני ה' אלהי" – מה אני בחנם אף אחם בחנם. ומנין שאם לא מצא בחנם שילמד בשכר? ת"ל "אמת קנה"; ומנין שלא יאמר: כשם שלמדחיה בשכר כך אלמדנה בשכר? תלמוד לומר "אמת קנה ואל תמכור". מסתבר שהכוון ליחיד שלמד מן הגדול ולא בנער שנתגדל בבית התלמוד.

והוא הדין הברייתא שבאדר"ג (נו"א פי"ז, שכטר עמ' 65): "רבי יוסי אומר: יהי ממון חברך חביב עליך כשלך" – כיצד?... דבר אחר: כיצד? בזמן שת"ח נכנס אצלך אם יש בידך לשנות שנה לו, ואם לאו פטרהו מיד ואל תקח ממנו את ממונו וכו'²⁶.

אלא שלא נתפשט הנוהג במידה יתירה, והיו שהתריסו כנגדו. ואף זו כרוכה בעקיפין בהתנגדות שבועולם החכמים לעשיית ההוראה אומנות ולכל עצמה של "ירושת תורה", דבר שנחזור לדון בו להלן.

אף דמותו האחרת של ה"חכם" כמנהיג-הרבים ו"פרנס" רוחני, אע"פ שבדרך כלל אין עמה מן השררות הישובית. הרי אף היא היתה עשוייה להעלות (או להגביר) את נוהג-הירושה בעולמם של חכמים. אלא שאף כאן אותו מעמד של קבע ב"פרנסות" הצבור בישובים, המוכח

24) ירושלמי הגיגה ס"א ע"ג: תני רשב"י: אם ראתי עיירות שנתלשו ממקומן בא"י, דע שלא החזיקו בשכר סופרים ומשנים (וראה הקבלות במדרשים); האגדה על "ארבע מאות ושמונים" בתי סופרים ובתי תלמוד שהיו בירושלים עד לחורבנה (רבי פנחס בשם רבי אושעיא), ירושלמי מגילה ס"ג עג ע"ד ("שלוש מאות וחשעים" – בכבלי כתובות קה א; כאן "בתי מדרשות" תחת: בתי תלמוד) – אין למדין הימנה.

25) ראה סוף הערה קידמת, ומצויים כיוצא בזה במקומות אחרים. לגילם של הלומדים ב"בתי מדרשות" הללו, ראה ב"ר פס"ג, תיאודור-אלבק, עמ' 693. לחכמים, מהם מובהקים, ששימשו בבתי-התלמוד, השווה לוי שנתמנה בסימוניא "דרוש וחון. ספר, מתניין" (ירושלמי יבמות פי"ב יג ע"א). והוא הדין אותו "בבלי" שנשתגר לבצרה ע"י ר"ל ור' יוחנן, למסורת שבמדרש (דברים רבה ליברמן 60, 61).

26) אע"פ שכפירוש כ"י לאבות חסרה הפיסקא "ואל תקח ממנו את ממונו", ברור שהיא עיקר, לפי שהמאמר כולו בא לפרש את אזהרתו של ר' יוסי: יהי ממון חברך חביב עליך כשלך.

דמותו של המורה כדרך שעולה מן המאמר דילן, הריהו של אחד בעל-שם מפורסם כבקי בחדרי-חורה, חבא לעיר אחרת (או שיושב בעירו ובא אדם אליו מרחקים לנחול היבני חכמה) ואין תלמודו עשיר לספקם להם, וחריו מחבל תחבולות להעלים דבר זה ולזכות מכל מקום בשכרו. דמוחנו מזכירה עולמם של סופיסטים "ההולכים מעיר לעיר" ללמד תורתם לבני-עשירים מבקשי-חכמה, כדרך שהם ידועים לנו מכתביו של אפלטון. וש"א משמשת ראייה להתרווחותה של נטילת שכר על התלמוד אף המסורת שבמדרש ההלים, בובר נס ע"ב, המייחדת את "הלל ושמיאי שלא למדו תורה בדמים".

החכמים בקשו להתיר את נטילת-שכר על ה"משנה" ע"י שאמרו: "שכר בטילין הן נוטלין" (ירושלמי נדרים ס"ד לח ע"ג. ובמדרשים בכמה מקומות; המדובר כאן ב"משנים") וכדרך שהחירו לבטוף לדיין "שכר בטלונו" (ירושלמי סנהדרין ס"א יח ע"ב), והרי זה בעיקר היתר-מדוחק לעובדא שנתפשטה והלכה בתוקף תנאי-המציאות.

ביותר ע"י הנוסחא החזרת אצל תנאים – "מתמנה על הצבור" בזיקה לסמיכת-חכמים, מסתבר, שלא פשט ולא נתגבש אלא מימות רבי ואילך²⁷. הרי שבשני התחומין גרמו נסיבות-הימים לעלייתה של המציאות דילן²⁸. הואיל ונוהג-הירושה בפרנסות הרוחנית של חכמים כרוך הוא בזכות-הנחלה של השררה הצבורית אצל הפרנסים האזרחיים בישובים, דבר שאנו חייבים לבדוק קצרות לגבי הענין הנידון.

כמה מסורות של תנאים מעלות את ההלכה לענין ירושת השררות. שכך שנינו בספרי דברים (פי' קס"ב, פינקלשטיין 212-213): הוא ובניו-שאם מת בנו עומד תחתיו. ואין לי אלא זה בלבד, מנין לכל פרנסי ישראל שבניהם עומדים תחתיהם? ת"ל: הוא ובניו בקרב ישראל²⁹. כיוצא בזה שנינו בתוספתא שקלים פ"ב הי"ז: מי שיש לו בן-קודם, אח-קודם, כל הקודם בנחלה קודם בשררה, ובלבד שינהוג כמנהג אבותיו. למדנו דין-קדימה (ולא זכייה גמורה) של יורשי בעלי-השררות. אלא שהברייתא מדברת כאן ב"פרנסים" שכבית המקדש. וודאי, ההלכה קובעת תחילה, שם: הגזברים והאמרכלים היו כשירים בכהנים ובלויים ובישראל; ברם, ברור שלמעשה סיגלו כהנים לעצמם שרריות אלו³⁰. והדעת נותנת שבתחומם של "גדולי כהונה", מצוי היה נוהג הירושה להתגבש למעלה מבתחומין אחרים³¹.

ברם שנינו בספרא (בהר פרק ב', ווייס ק"ז א') לענין עבד עברי היוצא ביוכל: דבר אחר: "ושבתם איש אל אחותו ואיש אל משפחתו תשובו" – למה שהוחקה משפחתו הוא שב, דברי רבי מאיר; רבי יהודה אומר: "לאחותו ולמשפחתו" הוא שב, ואינו שב לשררה שהיה בה. וכן הוא אומר בגולה.

את שרמזה עליו הספרא, פירשה הברייתא בתלמוד (מכות יג א'): וכן בגולה, כדתניא: "ישוב הרוצח אל ארץ אחותו" – "לארץ אחותו" הוא שב, ואינו שב למה שהחזיקו אבותיו, דברי רבי מאיר; רבי יהודה אומר: אף הוא שב למה שהחזיקו אבותיו^{31a}. הרי שסתם בעל שררה מוחזק בה מ"אבותיו" בחינת נחלת משפחה³². מסורת זו האחרונה

27) ראה ציון שם עמ' 123, 131-132.

28) אוריגינס (דרשות לבמדבר כב ד) מעיד על איפיקוסטוס שבימיו, שנהגים להוריש בצוואה את גדולתם לבניהם ולקרוביהם. דבר זה, מסתבר, כרוך אף הוא בהתבססותו של האיפיקוסטוס המונארכי כהמשך המאה השנייה. 29) במדרש תנאים עמ' 106 אנו קורין: וכשם שהמלכות ירושה לבנים כך כהונה גדולה ירושה לבנים, שנ' "והכהן המשיח תחתיו", והוא הדין לכל השררות וכל המינויין שהן ירושה לבנו ולבן בנו עד עולם. אלא שלשון-המאמר מוכיח עליו, שנתנסח בטרפרוזה מן הרמב"ם ה' מלכים פ"א ה"ו.

30) תוספתא מנחות פ"ג הכ"א (פסחים נו א'): היה אבא שואל בן בטנית ואבא יוסי בן יוחנן איש ירושלם אומר: אוי לי מבית ביתוס... שהם כהנים גדולים ובניהם גזברין וחתניהן אמרכלין (אף החתנים מסתבר שכחנים היו לפי שנתגו כתנים למעשה ל"הידבק בשכטם"). ובירושלמי הוריות פ"ג מח ע"ב, שנינו: ראש בית אב קודם למרכל והמרכל קודם לגזבר גיזבר קודם לכהן הדיוט וכו', ללמדך שאף המרכל והגזבר כהנים הם, ואף הכרייתא שכספרי במדבר פי' קט"ז (הורוביץ עמ' 131): "וילוו אליך וישרתוך" – בעבודתם, ומנה מהם גזברים ואמרכלים וכו', מלמדתנו לויים ולא ישראל (וכדרך שמוכח שימושם של הלויים, בתחום הפיקוח הממוני שבמקדש מדינה"א ט כח"ט; דבהי"ב לא יא"ט). וראה ביכלר Die Priester und der Cultus etc. 32, 23—Jeremias, Jerusalem zur Zeit Jesu II 23—32; Schürer, Geschichte⁴ II 326; 97—94 p. ויש לצרף את הדברים האמורים לדבריהם שלהם.

31) לכאן שייך הזאמר שכספרא שמיני (ווייס מז א, ופדר"כ בובר, קע"ג ב', ויק"ר כ' י"א): אילו היו להם בנים (לנדב ואביהוא) היו קודמין לאלעזר ואיתמר, שכל הקודם בנחלה קודם בכבוד (לפי המסורת שבמדרשים היו, כידוע, נדב ואביהוא "סגני כהונה"). 31a) ועי' ספרי במדבר פי' קס (הו' 220).

32) מסתבר שאין התנאים חלוקים בגופה של עובדא, אלא בשאלת החזרתם של העבד והגולה לשררותם

מוכחת ביותר לענייננו, לפי שמעידה היא לתומה על מעין-מציאות, שלא כברייתות הראשונות, שאינן אלא הלכה בלבד.

מחוזקת היא עדות זו אף מן המשנה אבות פ"ב מ"ב: רבו גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר: יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עון... וכל העמלים עם הצבור יהו עמלים עמהם לשם שמים, שזכות אבותם מסייעתן וצדקתם עומדת לעד³³.

וודאי אין פירוש "זכות אבות" אלא של העמלים עם הצבור, וכמות שפירשו מקצת ראשונים³⁴, ולא זכות אבותם של הצבור, ללמדך שסתם מנהיגי-הרבים "בני אבות" הם לומר, בניהם של פרנסים^{34a}.

נסתיירה עוד עדותו של איפניוס, הלה כותב *Ὡς δὲ ἐν τούτοις κατερίβητο ἡלה* כותב *Ὡς δὲ ἐν τούτοις κατερίβητο ἡלה* *ἄδρύνεται ὁ παῖς ὁ καταλεφθὲς ὑπὸ Ἑλλήλ εἰς πατριαρχίαν τρεφόμενος: οὐδεὶς γὰρ ἀρπάζει τὰς ἀρχὰς παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις, ἀλλὰ υἱὸς πατέρα διαδέχεται.* (Panarion, haeres. 30, 7, 1; ed. Holl I, 341-342; ed. Dindorfius II 97) (=אותם הימים שהיה (יוסף) שרוי בלבטים אלו עמד על פרקו הבן שנשתייר ע"י הלל (במותו) ושנתגדל לירש את הנשיאות: לפי שאין אדם מבובז אצל היהודים את השררות לעצמו, אלא הבן יורש את אביו).

אבה-הכנסיה בא לכאורה להעיד על הנוהג שבישראל להוריש את כל השררות ליורשים. ברם, לפי שעיקר עניינו לבאר אותה עובדא שבן הנשיא ירש את אביו, ספק אם יש לסמוך על עדותו הכוללת. בידוע שאיפניוס אינו מוחזק דייקן אצל החכמים; יתכן, איפוא, שהכליל מדעתו ושלא מידיעה של ממש, ירושת הנשיאות בירושת-שררה כל שהיא.

מכל מקום למדנו מכללם של המקורות המועתקים שנוהגת היתה ירושת-שררה בימיהם של תנאים. עד להיכן משכה כאן מסורת-ראשונים מימי בית שני ולהלן? קשה הדבר לבררו, ואע"פ שאין רחוק להניחו מאומד-הדעת בשיעור מסויים³⁵.

ברם, עשויה היתה אותה מציאות ראשונה להחזוק ולפשוט ע"י גורמים חברתיים-היסטוריים כוללים. שכן מימיהם של בית-סיבירוס ואילך מתגבש והולך מעמד-הבולווטים בערים, המאורגנות בתורת *σὀλεις* יוניות, הנוכחים בהנהגת-הצבור בישובים, תהליך זה מתרווח אף בערי

הראשונה, מעין שחלקו אמוראים, אצל גדולים שסרחו, אם מחזירים אותם לאחר שנדחו ונענשו ואם לאו, ראה למשל ירושלמי סנהדרין פ"ב, יט ע"ד, או שם, מכל מקום, חולקין ב"זכות התזקה" של המשפחה מעיקרה? (33 באדר"ג נ"ב פ"ב: ר"ג (ברבי) אומר: העושה שררה עם הצבור אין [=הן] עמלים עמם בנחת, שזכות אבותם עוזרתם.

(34) צורי, שלטון הנשיאות והועד 1, 3 עמ' 168.

(34a) ענין "מזה בן מזה" (ברכ' כה א וירוש' שם פ"ד ז ע"ד וחגי' פ"ד סו ע"ד) מחייב עיון לעצמו, שאין לו מקום כאן.

(35) ההנחה (Funk MGWJ 1911 p. 706) שהחכרות כסנהדרין בפני הבית עברה בירושה מאב לבן אינה מיוסדת, ואילו היינו רשאים לסמוך על משנת סנהדרין פ"ד מ"ד, היינו למידין הימנה, שאין הדבר כך. הוא הדין המסורת של רבי יוסי (תוספתא חגיגה פ"ב ה"ב; סנהדרין פ"ז ה"א; בבלי סנה' פה ב; ירושלמי שם פ"א, יט ע"ג) על החכמים שנתמנו כסנהדרין: שולחין ובודקין כל מי שחכם ועניו... מעלין ומושיבין אותו בהר-הבית וכו'. ולא הוזכרו "בני אבות".

וודאי, "הראשות" של זמרי מייסד המושבה של בחירה בענה"י, עברה לבנו (יקים) ולבן-בנו (פיליפוס), קדמוניות י"ז. כ' ג', אלא שב"פרנסות הגדולה" משך הנוהג אף לאחר החורבן, ועוד, שזו היתה מושבת-משפחה בעיקרה, והמתישבים הראשונים — בני בית-אב אחד היו, וכן לענין ההנהגה בקהלה היהודית-נוצרית הראשונה בירושלם, שעברה ליעקב אחי ישו ולאחר מיכן לקלופס, אף הוא ממשפחתו שלו, שאף כאן הראשות כוללת היא.

א"י שאוכלוסיהן יהודים. ושהנהגתם העצמית אף היא בידי ישראל. אותו מעמד שליט, מקפל בהמשך הימים את זכות ההנהגה בכתיב-אבות, במשפט הירושה המיוסד בדיני-המלכות³⁶. התפתחות כללית זו, וודאי שלא נצטמצמה באותם ישובים שנתארגנו בדמות הפוליס, דין הוא שתחדור אף אל הישובים האחרים שבארץ³⁷.

והואיל וכן, אין תימה שאף בעולמה של הפרנסות הרוחנית פשטה זכות הירושה בשיעור מרובה וגברה המגמה לסייג את תחומיו כלפי החוגים שמבחוץ.

ברם, כשאנו באים לדון לבסוף במידת-תוקפה והמשך-ימיה של אותה מציאות. מצוים לנו לחזור לנוהג-הירושה בשררות. לידע עד היכן היה כוחה יפה בפרק דילן. לפי שאף דין-הנחלה (או: קדימה בנחלה) אצל השררה, אף הוא אין ספק שלא היה הלכה פסוקה ומעשה רווח ומושתת באומה, בימים שאנו עומדים בהם. ואע"פ שהיווה ממשות ניכרת ושימש סימן למגמות חברתיות נמרצות. כמה הבחנות עשויות לקרב אל הדעת אותה הנחה, שמצוייה היתה בארץ ובחפוצות מסורת של חירות ושל השפעת-הרבים במינויים של פרנסים. מסורת שנתעצמה בהתפתחות הנוגדת לה³⁸. אלא שאף ההלכה עצמה מעידה על כך.

שנינו בתורת-כהנים (צו פרק ה', ווייס ל"א ב'; יומא עב ב – עג א; ירושלמי שם פ"א לח ע"ד; הוריות פ"ג, מז ע"ד): יכול שאני מרבה (לעשירית האיפה של כהן גדול) אף משוח מלחמה? ת"ל "תחתיו מבניו" – את שבנו עומד תחתיו מביא עשירית האיפה, יצא משוח מלחמה שאין בנו עומד תחתיו. ומנין שאין בנו עומד תחתיו? ת"ל "שבעת הימים ילבשם הכהן תחתיו מבניו אשר יבוא אל אהל מועד לשרת בקודש" – את שבא אל אהל מועד לשרת בקודש בנו עומד תחתיו, יצא משוח מלחמה שאינו בא אל אהל מועד לשרת בקודש.

משוח-מלחמה שני הוא במעלה לכהן-גדול (כמות ששנינו, תוספתא הוריות פ"ב ה"י: משיח בשמן המשחה קודם למרובה בגדים ומרובה בגדים קודם למשוח מלחמה, ומשוח מלחמה קודם לסגן וכו')^{38a}. ואע"פ כן ניטלה הימנו זכות-הירושה, קל-וחומר לכהנים הדיוטות³⁹, בנו של ק"ו לשררה בישראל.

36) מסתבר מתחילת מאה ג', ראה רוסטובצ'יב: Gesellschaft und Wirtschaft II p. 143;

Abbot and Johnson, The Municipal Administration in The Roman Empire p. 113

37) ציין שם עמ' 131.

38) ראה ציין שם עמ' 108 הערה 43; עמ' 124. עד היכן חיי חכמים שהתריסו כנגד יחוס-אבות ומולדתם של המהמנים פרנסים, אפשר ללמוד ממאמרו של רבי יוחנן משום ר"ש בן יהוצדק ביומא כב ב; אין מעמידין פרנס על תצבור אא"כ קוטה של שרצים תלוייה לו מאחוריו, שאם תזוז דעתו עליו אומרין לו: חזור לאחוריך. 38a) אמנם בכרייתא שבתלמוד הענית לא א שנינו: בה כ"ג שואלת מבת סגן ובה סגן מבת משוח מלחמה וכו', להודיעך שסגן קודם, ומסורות חלוקות הן. ברם, בירושלמי הוריות פ"ג מח ע"א שונה בכרייתא: מלך קודם לכ"ג, כ"ג קודם לנביא, נביא קודם למשוח מלחמה, משוח מלחמה קודם לראש משמר, ראש משמר קודם ל[ראש] בית אב, [ראש] בית אב קודם לאמרכל, אמרכל קודם לגיזבר וכו'. הרי שלאחר כ"ג ונביא, משוח מלחמה קודם לכל המעלות שנכוננה. וכבר יש בידינו ללמוד על כך מן המסורת שבספר חשמונאים א' ג נו, מקום שיהודה עצמו משמש משוח מלחמה (כחשמונאים ב' ח כג משמע, שאלעזר אחיו עושה תפקיד זה).

אלא שלגוף הענין ברור מן הכרייתא הנידונית שבתוכ"כ, שחוק מכ"ג אין בכהונה דין-ירושה נוהג כל עיקר, להוציא מן הכרייתא שבסמרי דברים, המרכה דין הנחלה לכל השררות שבעולם.

39) שאף בתחומן של מעלות ושררות במקדש מצוייה היתה זיקה בין מינויי-כהנים ולויים להסכמת הרבים (אמנם, שלא בכירור טיבם של אלו ואפשר הם כלל הכהנים), אנו עשויים ללמוד מן המשנה בשקלים פ"ה מ"ג: אין פוחתין משבעה מרכלין... חוק מכן-אחיה שעל חולי מעים ואלעזר שעל הפרכת שאותן קיבלו חציבור עליהן. ואפילו הכהונה הגדולה עצמה, לא היה דין-ירושה מבוטל לחלוטין, בהלכה ובמעשה (ראה תרביץ

משכה איפוא התעצמות בעולמם של תנאים כלפי דין-הנחלה בפרנסות-הרבים, מחלוקת שקרוב לראותה אספקלריא להיאבקות של ממש בחיי-הצבור⁴⁰. ברם, כלפי החכמים, כבר עמדנו על העדויות לאופוזיציה רווחת כנגד נוהג-הירושה שנתגבש והלך, ומצוייות הן ראיות אחרות מוסף עליהן⁴¹. ממה שאין המקורות מעלים סימנים להתמדת המציאות האמורה לאחר המאה הרביעית⁴². רשאים אנו להסיק, שמגמת הגיבוש המעמדי-אריסטוקרטי והפרופיסיונאלי בעולמם של חכמים, נשתקעה והלכה. גורם ראשון לכך, התרווחותה של תורה, לדמויותיה השונות, בשכבות נרחבות של העם, דבר שנטל הרבה מייחודו של "החכם" הממונה, הסמוך, ריבוי חכמים שלא-סמוכים, שאינם תופסים מקום של-קבע בהנהגת הצבור, ואעפ"כ עושים עראית תפקידים בצבור, עשוי היה לקפח למעשה (כעקסיפין) במעלתם ובמעמדם של הממונים. נמצא שמעמד-הפרנסות אצל החכמים לא היה מושתת ביותר. ועוד, גופה של עובדא, התרבותם של בני-תורה בעם, דחקה מאליה ופרצה את הסייגים בתחומם של "בני אבות"⁴³. וכאן יש להזכיר, שבמאה ב' – מאה ד' היו מרבים ועולים חכמים ותלמידים מבבל (ותפוצות אחרות) לא"י; ומהם רבים ש"נתמנו" ושהנהיגו את הצבור. עולים אלה סייעו במרובה לערעורן של מחיצות-היחס בתורה בהנהגה רוחנית. לפי שאין "נחלה" אלא לבתי-אבות היושבים במקומם מדורות, ולא לבני-ינכר שבאים באחרונה. ולענין הגיבוש הפרופיסיונאלי, הרי לא פסקה ההתנגדות למגמה זו אצל חכמים כל הימים כולם. מסורת הראשונים, שראתה בהוראת התורה זכות ומצוה וברחה מלטפול עליה מטיבה של האומנות, התמידה אצל רבים מן החכמים ותלמידיהם אף בדורות האחרונים. סייע לעמידתם

שנה י"ג עמ' 22). אף הקנאים, שבחרו את פנחס איש כפר חתא בגורל, ו"סמכו את המעשה הרע הזה על חוק קדמון" (מלחמות ד', ג' ח'), וודאי לא בידו מלבם, מכל-וכל (אף במקורותינו אין התרסה על בחירתו של זה בגורל, חוספתא יומא פ"א ה"ו והקבלות).

40 מדבריו של רב הונא (השני, בא"י) בויק"ר פכ"ה א': אם נכשל אדם בעבירה וחייב מיתה בידו שמים מה יעשה ויחיה? אם היה למוד לקרות דף אחד קורא שני דפים... ואם אינו למוד לקרות ולשנות מה יעשה ויחיה? ילך ויעשה פרנס על הצבור וגבאי של צדקה ויחיה – משמע, שכל אדם יכול להתמנות פרנס לכשירצה. 41 יש לעיין בזיקה לעניינינו באותם רמזים שבמקורות על מציאותה של מגמה בין חכמים, לסייג את התורה בעולמם של עשירים ו"גדולים". והיא המסורת המיוחסת לר"ג הזקן באדר"ג נו"א פ"מ: לענין תלמידים דרש ר"ג הזקן ארבעה דברים: דג טמא, דג טהור... דג טמא כיצד? בן עניים שלמד מקרא, משנה, הלכות ואגדות ואין בו דעה, דג טהור כיצד? זה בן עשירים שלמד מקרא ופסנה והלכות ואגדות וכו'. וראייה לכך אף מן הברייתא שלחלן, שיש בה, מסתבר, התרסה כנגד מגמה זו, והיא בספרי דברים פי' שמה: ("מירשה קהלת יעקב") – שומע אני ירושה לבני מלכים (=בני גדילים, עשירים ומיוחסים), לבני קטנים (פשוטי העם) מנין? ת"ל "אתם נצבים היום כולכם" ("כל איש ישראל").

הוא הדין ממה ש"שלחו מתם (נדרים פא א): הוזהרו בבני עניים שמתם תצא תורה" (וראה המאמר שב"פרקא דרבנו הקדוש", שהוזכר לעיל הערה 15). מגמה זו, אע"פ שוודאי יש לייחסה לחוג-הסוציאלי החקיף שבין חכמים, כרוכה, לדעתי, במעמד הצבורי שנתבסס אצל החכמים בכללם, כמנהיגי-הרבים. המוצא המיוחס והמעמד הכלכלי המשובח עשויים היו ליפות את כוחם של אלו בזכיית תפקיד-הפרנסות, במיוחד בנסיבות החברתיות שנתפתחו בא"י ובעולם הרומאי בכללו במאה ב'–ד'. והוא שנתכוון לו בעל המאמר באדר"ג (אין לראות בו את "ר"ג הזקן" בדווקא; כמה מאמרות מיוחסים בספר זה לקדמונים, והם מאוחרים להם). בן עשירים שיש בו דעה, כלומר דעת חיים, הנתכעת במו"מ עם הכריות ובעיסוק הציבורי (=כל ת"ח שאין בו דעה וכו'). 42 המאמר "בן חכם כחצי חכם", המועחך במדרש הגדול לבראשית שסטר עמ' 310 ובילקוט שמעוני לתורה, וירא רמו צ"ה, מפרקי דר"א (ואינו לפנינו שם), אינו מצטרף לגידון. לפי שענינו – בנו של חכם יש בו מקצת חכמה אף הוא להבין דבר מתוך דבר, כחיות העולם, ראה המעשה המסוטר בפדר"א פ"ל. 43 לריכוזיה של תורה והתרווחותה בעם בתחילת מאה ג' – ראה ציון תש"ח עמ' 131 והערה 134.

של אלו, תחילה את שנהגו הרבים "להנות מנכסיהם" בני תורה, שחיו דרך כלל בעניות. ויותר מזה, אותן תרומות ש"יו נגבות ובאות מן הגולה לצרכי חכמים (במישרין ובאמצעותם של נשיאים). עובדא זו פטרה את החכמים מלהיוקק בהכרח ל"נטילת שכר" על תורתם. ואצל שמצות-עבודת-הפנים הן כ"הא-לעצמה והן כאמצעי להימלט על ידה מלעשות תורתם אומנותם, מצוה שקיימהו רבים מכני-התורה הלכה-למעשה, אף היא נצטרפה לכלל הגורמים שצמצמו את תהליך השרופיסיונאליזציה בעולמם של חכמים. כללם של גורמים הללו סייעו איפוא, להתמדתה של העממיות והחירות במחיצת אנשי-התורה ומנעו את עלייתה וגיבושה של אריסטוקרטיה רוחנית-מעמדית באומה, תהליך שמשך דורות ושהומרץ ע"י כוחות תקיפים מבית ומבחוץ⁴⁴.

נספח

ירושת ההוראה מצינו אף אצל ימורי התורה של יהודים-נוצרים באי במאה ב', כדרך שאנו עשויים ללמוד מן 'אגרת פטרוס' הנספחת לידרשות של קלמנס' בראשן (PG. vol. III col. 32). מקום שהמורה המקבל את ספריו של פטרוס, המשתגרים על ידו ליאחי האדון' (יעקב), מודיע בשבועה שאם ילך למקום אחר לא יטול עמו את הספרים המיוזכרים. אלא יפקידם בידו של האיפיסקופוס, וכיוצא בזה – *Ei δὲ αἰ τυχὸι με νοσησῶναι καὶ τὸν θάνατον ὑποποτεῦσθαι, ἐὰν ἄτεκνος ὦ ὁμοίως – ποιήσω. 'Ἄλλ' εἰ καὶ τελευτῶ, τέκνον ἔχων οὐκ ἄξιον ἢ μηδὲπω δυνάμενον, ὁμοίως ποιήσω. Τῷ γὰρ ἐπισκόπῳ μου παρακαταθήσομαι, ἵνα εἰ μὲν τύχοι ἐφ' ἡλίχιας γενόμενος ἄξιός εἶναι τῆς πίστεως ὡς πατρῶαν παρακαταθήσῃ τῷ τέκνῳ ἀποδώσῃ κατὰ τῆς διαμαρτυρίας λόγον.* (=אם אחלה ואהיה צפוי למיתה כשאני חסוך-בנים, אעשה כיוצא בזה. אף אם אמות ואניח בן שאינו ראוי (להוראה) או שעדיין אינו מסוגל לכך (מפני גילו), שוב אנהג כך, שכן אפקיד אותם (את הספרים הנ"ל) אצל האיפיסקופוס שלי על מנת שהלה יחזירם לו (לבן) מעין פקדון-אבות לכשיעמוד על פרקו ויהא ראוי לאמון).

הימורים הללו היהודים-נוצרים לא שימשו בהנהגת-הקהלה שלהם, וחפקידם לא היה אלא "הוראת-תורה" בלבד. יתכן, איפוא, שנהג-הירושה בתחומם כרוך אף הוא בנחלת-האומנות. אלא שכל עצמה של ההנחה, שלפנינו מקור קדמון של ימינים יהודיים הנ"ל. אינה מובטחה. בידוע שרוב חכמי-דורנו סבורים, שבשני הספרים הקלימנטיניים ה-Homiliae וה-Recognitions נשחקע כתב-יסוד משותף (שאף הוא הורכב מכמה יסודות). לשיטה זו, שייכת 'אגרת פטרוס' ליסוד יהודי-נוצרי שמן המאה השניה. אלא שלאחרונה יצא E. Schwarz, לכפור בכל עיקרה של תיאוריה זו. הלה סבור, שהחיבורים הללו מאוחרים הם וייצירי-דמיון פורחים, בלא ממשות של מסורת. ברם דומה שלא עלתה בידו לערער בשיטת חכמים האמורה ושלא העלה נימוקים של ממש לשיטתו שלו.

44) פרישה האחרונה, שסתמתי בה במרובה, תובעת בירור נרחב, שאין מקום לו בשורות אלו. אלא שראוי לתזכיר, שאף בתפוצות. עם התפשטותה של ירושת-פרנסות, לא בטלה מסורת-הדימוקרטיה במינוי פרנסים. שכן יש להסיק מן Historia Augusta Severus Al. 45 (ed. Holl I p. 287). המדבר באותו קיסר שהנהיג לפרסם שנותיהם של הזעמדים לשמש מושלי-איפריות ולבקש את העם, להעלות טענותיהם המוכחות כנגד האישים המוצעים, וכדרך שנותגים היהודים והנוצרים – in praedicandis sacerdo tibus, qui ordinandi – וודאי רוחז הדעה אצל החוקרים האחרונים, שאותו ספר נכתב במאוחר, בימיו של יוליאנוס (HTLR) 1094 עמ' 178). Mattingly ב-Antiquité Classique (שנת 1946, 213-215) מבקש לקבוע זמן חיבורה לערך בשנת 350) ואצל סספק אם כל עצמה של הידיעה הנ"ל לימיו של סיבירוס אלכסנדר נכונה (Geffken, 1920 p. 286). (Hermes) מכל מקום אין ירים לבטל אותה עדות מכל-וכל. הרי שנחגו בקהלות לשחף את הרבים כנציגים של עיני-היהוה, וקירוב להנחת, שצוייה היתה כתפוציות ובארץ גופה שיטה משולשת – ועי"כ התעצמות תדירה – במינויים של ראשי-הקהלות והישובים: 1) ירושת כעלי-מעמד. 2) מינויים בידי הנשיא. 3) בחירתם ע"י הקהלות.